

קדיש יתום – דבר שבקדושה?

Sources compiled by Rabbi Dov Linzer

1. שולחן ערוך אורח חיים הלכות ברכות השחר ושאר ברכות סימן נה סעיף א
אומרים קדיש. וא"א אותו בפחות מי' זכרים בני חורין גדולים שהביאו ב' שערות, וה"ה לקדושה וברכו
שארין נאמרין בפחות מעשרה.

2. משנה ברורה סימן נה ס"ק ב

(ב) קדיש - פי' אחר פסוקי דזמרה ובעיני עשרה שכל דבר שבקדושה כגון קדיש וקדושה וברכו וקה"ת ונשיאת
כפים אין אומרים אותו בפחות מעשרה שנא' ונקדשתי בתוך בני ישראל וילפינן בגז"ש דתוך תוך ממרגלים
דכתיב עד מתי לעדה הרעה הזאת יצאו יהושע וכלב נשאר עשרה וקוראין עדה. וכל הקדישים שוין לזה
[שעה"צ ד' - שיירי כנסת הגדולה] אפילו קדיש דרבנן שאחר הלימוד.

3. עולמות - קדיש

והוסיף בספר דברי סופרים) ([5] ס"ק לח) שיש להבדיל בין הקדישים הנאמרים בתוך התפילה, שהם **חלק
מנוסח התפילה**, ואותם הקדישים הם ככל דבר שבקדושה, שאינם נאמרים אלא על ידי גדול. אבל הקדישים
שאומרים אחר התפילה, שאינם חובה, יכולים גם קטנים לאומרים. ואדרבה, כאמור לעיל, עיקר תקנת
הקדישים שלאחר התפילה נועדה לטובת היתומים הקטנים שיוכלו לאומרים ולגרום בכך עילוי לנשמת הוריהם.

4. ילקוט יוסף פסוקי דזמרה וקריאת שמע הערות סימן נא - דין התפלה מברוך שאמר עד ישתבח

(ט) לשמוע ברכת כהנים באמצע פסוקי דזמרה

הנה אף על פי שאמרו בסוטה (מ א) שאין לומר פסוקים בעת שהכהנים מברכים את העם, כי כלום יש לך עבד
שמברכים אותו ואינו מאזין. וכן פסקו הטור והשלחן ערוך (סימן קכה סעיף כו), יש לומר שזהו דוקא כשאינו
עוסק בתפלה, אבל כשהוא באמצע תפלתו אין צריך להפסיק כדי להאזין לברכת הכהנים. ואף שברכת כהנים
נחשבת לדבר שבקדושה, והרי אפילו באמצע תפלת שמונה עשרה צריך שיפסיק וישמע דברים שבקדושה,
ואם כן קל וחומר באמצע פסוקי דזמרה שצריך להפסיק לשמוע ברכת הכהנים, מכל מקום שאני שאילו לא היה
מתפלל היה צריך להפסיק ולענות בפיו, מה שאין כן בברכת כהנים שבכל אופן אינו אומר בעצמו, שמא בכהאי
גוונא אין צריך אף להפסיק לשמוע הברכה. ולכאורה הדבר תלוי במחלוקת הפוסקים אם יש מצוה על הישראל
להתברך מפי הכהנים, או לא, שלפי דעת האומרים דאין מצוה על הישראל להתברך, ממילא יכול להמשיך
בתפלתו. אבל אי נימא דיש מצוה על הישראל להתברך מפי הכהנים, ממילא צריך להפסיק באמצע פסוקי
דזמרה לשמוע הברכה מפי הכהנים, וכן משמע קצת מהספרי, לפיכך מי שמפסיק בין ברכה לברכה בתפלתו
להאזין ולהקשיב לברכת כהנים, יש לו על מה לסמוך. ואין בזה משום הפסק. אך אין חיוב בדבר להפסיק.
ומיהו העוסק בפסוקי דזמרה ובקריאת שמע וברכותיה, והשליח צבור לברכת כהנים, ראוי ונכון שיקום
לשמוע בכוונה לברכת הכהנים. וכמבואר דין זה בשו"ת יביע אומר חלק ז' (סימן יב). ע"ש.

(מ) אמירת קדיש יתום באמצע פסוקי דזמרה

כבר נודעת זאת שיש מצוה לומר קדיש לעילוי נשמת ההורים, וכמו שכתב מהר"ם מרוטנבורג, והובא בארחות
חיים חלק ב' (עמוד תרא), ובכל בו (סימן קיד). וכתבו שם, שחכמים תיקנו לומר קדיש בתרא בכל י"ב חודש
שעל ידי כך הוא פודה את אביו ואמו מדינה של גיהנם, וכמו שאמרו באגדה וכו'. ע"ש. והובאו הדברים בשו"ת
הריב"ש (סימן קסו), ועוד. ולפי זה נראה שכשם שמותר בבין הפרקים לשאול מפני הכבוד, כך מותר להפסיק

לומר קדיש לכבוד ההורים ולמנוחתם, כי הנמנע לומר קדיש יתום והוא בתוך י"ב חודש לפטירת אביו או אמו, נראה בעיני הצבור כמזלזל ומבזה אותם, וכמ"ש בשו"ת משיב דברים. הילכך ראוי לו להפסיק לומר קדיש יתום, וכמבואר כל זה באורך וברוחב בשו"ת יביע אומר ח"ז (סי' י'). ע"ש.

ואם הגיע מנין בפסוקי דזמרה, אם יאמרו אז קדיש שאומרים קודם הודו, ראה בשו"ת יביע אומר שם אות ב'

5. אשל אברהם (בוטשאטש) סימן קלב

[סעיף ב בהגה]

קדיש יתום. נראה דלא שייך מוסיף באמירת קדיש. ואין זה כאמירת ברכות שצריך לזהר מלהרבות בברכות שאינן צריכות [סימן רטו סעיף ד], מה שאין כן בזה לא מצינו שום קפידא. והגם שהיא דבר שבקדושה על כל זה אינו בבחינת ברכה. והרי גם י"ג מדות קיימא לן [סימן תקס"ה סעיף ה] שהם בגדר דבר שבקדושה שאין לאמרם פחות מעשרה כידוע, ומ"מ אין קפידא להרבות באמירתם כמה פעמים זה אחר זה ברצופין וכנהוג. ומכל שכן קדיש שאין בו שום הזכרה ולא שום שם שאינו נמחק דפשיטא שאין שום קפידא לחלק מזמורים לומר ביניהם קדישים וכנהוג. אך המנהג הוא כשאנשים שונים רוצים כל אחד ואחד לומר קדיש, שבכהאי גוונא אין שום קפידא בהחלט לכולי עלמא, כיון שכל אחד ואחד אומר קדיש אחד ונתקן מתחילה שיאמרנו כל אחד ואחד הרוצה לאמרו. אך נקבע ג"כ בתיקון ליל שבועות לומר י"ג קדישים. וגם כשרק אחד אומר כולם אין קפידא לכולי עלמא. ומצד זה נראה שאין למעט מאמירת קדישים הנהוגים בכל יום עכשיו, אחר שיר של יום, ואחר אין כאלקינו, ואחר עלינו וכדומה, וגם אם אין שם אבל, לא יגרעו מהם. וכן אני נוהג לומר כל קדושים אלו, כשאני מתפלל לפני העמוד. גם אני נוהג שכשיש אבל אומר קדיש בין מזמור שיר ליום השבת בין ה' מלך גאות בקבלת שבת ק'. ואחר כך אני אומר קדיש וברכו, אחר כגוונא כו', כנהוג שאחר ה' מלך כו', כי אין אומרים קדיש כי אם אחר ג' פסוקים כן הוא בדרכי משה ז"ל גבי קדיש [סימן נד אות ג]. ועל מאמר כגוונא כו' לבדו אולי אין נכון לומר קדיש, כי אינו מאמר שלם שם בזוהר הק'. ומהראוי לסמוך תמיד קדיש אצל ברכו, כיון שכתוב בב"י ז"ל [לעיל סימן נו ד"ה ולענין] מדברי חז"ל שיש קפידא גדולה שלא להפסיק בין קדיש לברכו דשחרית, ממילא יש ללמוד מזה שראוי לקרב קדיש וברכו בכל מה דאפשר. ולזה כבר נתפשט המנהג בכל מעריב בזמנו לומר פסוקים מלוקטים והם יותר משלשה, ואחר כך קדיש וברכו, ונתפשט כעת על פי דפוס לומר גם פסוק והוא רחום כו' ה' הושיעה כו' קודם הקדיש. וביו"ט ק' אומר אני גם כן ג' פסוקים וקדיש וברכו, וכן הוא נכון על צד היותר טוב:.

6. שו"ת משנה שכיר אורח חיים סימן לב

צירוף עשרה לעניית קדיש, ואם כמה יתומים יכולים לומר קדיש ביחד

תכל שנה וקללותי ותחל שנה וברכותי, אל ישראל בכלל ואל אהובי גיסי בפרט ה"ה כבוד הרב ה"ה ג צדיק תמים חמדת הימים החריף ובקי בחד"ת בנש"ק מו"ה משה קליין שליט"א, מלפנים אבדק"ק רעטע יע"א וקעת רב בביהכ"נ פועל צדק בעיר ואם בישראל ק"ק גראס - ווארדיין יצ"ו.

יקרתך הגיעני וע"ד אשר ענותנותך הרביני לשאול חו"ד בדבר שנשאלת אודות מנין מצומצם ובתוך המנין ארבעה או חמשה יתומים אומרים קדיש, אי נכון למיעבד הכי כיון דליכא ט' דציית, עכ"ל שאלתך.

תשובה. הנה בחפשי באמתחות הספרים שלי מצאתי שכבר נמצא שאלתך בספר המאסף ירושלים (שנה יח סי' ל אות ב), וז"ל השאלה שם, בעשרה בדיוק שמתפללין והתשעה צריכים לומר קדיש יתום, אי אין קפידא בזה דיכולין לומר קדיש כל דיש עשרה בביהכ"נ אף אם לא יש מי שיענה אמן, ע"כ השאלה שם. ושם בסי' פד הביא דעת רב אחד שכתב שכולם יכולין לומר קדיש, כי עניית אמן עולה מאחד לחבירו וכא"ל מעשרה האומרים קדיש אומר לחבירו ואמרו אמן, ובין כה וכה עניית אמן כבר נשמע, ועכ"ז אם נקל להם לקרוא נשים וטף לעניית אמן שפיר דמי עכ"ל הרב שם.

ובכרך ב' (סי' יג) מספר הנ"ל הביא עוד תשובת רב א' על שאלה הנ"ל, שכתב, על מה שרצה השואל לדמות הא מילתא לבית הכנסת שכולה כהנים והם עשרה בדיוק שכולם נושאים ידיהם אף דליכא מי שעונה אמן עכ"ל השואל, וע"ז כתב הרב הנ"ל, דמה דפשיטא לי' דבברכת כהנים ליכא מי שעונה, לא עיין יפה בסי' קכח סעי' כה, כי ז"ל המחבר שם, למי מברכים לעם שבשדות ומי עונה אחריהם אמן הנשים וטף. הלא מבואר שהעני' מחוייבת.

וכתב עוד, דלכאורה יש להקשות מדוע יועיל עניית אמן הנשים וטף בברכת כהנים מה שלא מצינו כן בשום מקום לענין דבר שבקדושה שיצטרפו נשים וטף, ובפ' הקהל נשים למה באו לשמוע אבל לא לצרף, ובתפלה מבואר (סי' קכד ס"ד) בחזרת התפלה שאם אין ט' מכוונים לברכותיו לענות אמן קרוב להיות ברכותיו לבטלה, ובודאי לא יועיל שם ט' תינוקות שיכונו ויענו, ולמה גבי ברכת כהנים מהני. וחילק שם, דדוקא בדברים שבקדושה כאלו שבאופן זה נתקנו בתחילה שיהיו ט' מכוונים לברכותיו ועונים בהם, אינו מועיל עניית טף ונשים, לא כן הדבר בנשיאת כפים, שעיקר המצוה מוטלת על הכהנים לברך את ישראל, ויוצאים אף בעם שבשדות אף דאינם בבהכ"נ, ולכן די אף בעניית טף ונשים, כיון דכל עיקר עני' אינו מעכב כמבואר בפרמ"ג (סי' קכה משב"ז ס"ק כב), משא"כ בתפלה שעיקר תקנת חכמים הי' בעני', לכולי עלמא אם אין עונים מעכב ואין די בעניית טף ונשים. ועיין בסי' נו במג"א (סק"א) בשם ב"ש, דיש מצוה טפי בעניית איש"ר מקדושה ומודים. וע"כ אי איכא לדמויי דין עניית קדיש, לתפלה מדמינן לה, [ונהנה לפי דברי הרב בתשובה הזאת נדחין נמי דברי הרב בתשובה הראשונה הנ"ל שנתן עצה להביא טף שיהיו עונים אמן יש"ר, כיון דלתפלה מדמינן ובתפלה לא מהני עניית הטף וממילא דגם כאן לא מהני. אכן לפי מה שהוכחתי לקמן דקדיש יתום לא דמי לתפלה, ובקדיש יתום לא תיקנו ט' דצייתי, יש לקיים דברי הרב הנ"ל דסגי בעניית הטף ודו"ק], ומבואר בסי' נ"ה (ס"ו) דאם התחיל אחד מעשרה להתפלל לבדו או ישן מצטרף, ובמג"א שם (סק"ח) מביא בשם מהר"ח דמתיר בב' וג' וד', ומג"א לא סבירא לי' כותי', ודוקא בא' מותר ולא ביותר, ואף לדברי מהר"ח ג"כ בעינן ששה עונים. ועיין בתשובת חתם סופר (או"ח סי' קנט) דכתב דעיקר זכי' דמזכה אבותיו אינו באמירה דידי' כי אם במה שמזכה לצבור שאומרים אחריו אמנים טובא ואיש"ר, וע"י שנעשה סרסור לצבור מזכה אבותיו עיין שם. ועוד האריך הרב הנ"ל בתשובה להוכיח דעיקר קדיש נתקן בשביל העני' וכדברי מן החתם סופר ז"ל, וא"כ מהראוי שיצטרף בו דוקא ט' דצייתי, אלא עכ"פ דיו לבא מן הדין להיות כנידון ולכל הפחות שיהיו ששה עונים כמו בתפלה, וא"כ ראוי יותר שיתחלקו בהקדישים ביניהם שישארו ששה עונים, עכ"ל הרב הנ"ל בספר המאסף הנ"ל.

עוד הביא המאסף שם בשם הזכר לאברהם שכתב, אם יהיו רשאים הרבה יתומים לומר קדיש ביחד מדוע כתבו בשו"ע (יו"ד סי' שעו ס"ג בהג"ה) מי קודם ומי נדחה מפני מי, ומה שהביא הפ"ת (שם סק"ו) שאומרים הרבה ביחד, י"ל דזהו דוקא בביהכ"נ שהקהל רב והרבה עונים יש לכל או"א בלעדי האומרים קדיש, עכ"ל הרב הנ"ל שם במאסף.

ומטעם זה קריתי תגר בבואי לכאן על מה שראיתי שהמנהג פה שכל היתומים בשעה שרוצים לומר קדיש כולם הולכים ממקומן אל פני הארון הקדש למטה אצל המושבות של ברכת כהנים ואומרים הכל קדיש במקום אחד, ואין לשמוע כלל קול מי שאומר קדיש, כי תרי קלי לא משתמע, וכש"כ עשרה קלי ועוד יותר ויותר, ולפיכך עדיף הי' להם להשאר כל א' על מקומו ולומר שם קדיש כדי שיהי' לכל או"א עונים. ומה גם לדברי מן החתם סופר הנ"ל דעיקר זכות הקדיש הוי רק במה שמזכה בעניית הקדיש, ובאופן זה ליכא זכות כלל, כי אין יכולין לענות אחריהם מפני שאין שומעין אותן, וכבר אמרתי להם זאת, אבל לא שמעו לקולי באמרם שכבר נהגו כן מקדמת דנא, וכן המנהג בכל גליל העליון, והוא שבשעת דעל גביהו ואין יכולין למיפק מנהון.

אמנם בעיקרא דמילתא דדימה הרב הנ"ל עניית הקדיש לעני' דתפלה, נראה לפע"ד דיש לדון בזה ולומר דלא דמי להדדי. מפני שנראה לי דע"כ לא קאמר המחבר (סי' קכד ס"ד) דאם ליכא ט' דצייתי קרוב שיהי' ברכה לבטלה, דוקא בתפלה דנתקנה להוציא לצבור י"ח, וכן גבי קדיש דתפלה, שהוא ג"כ להוציא הצבור, מבואר בתשובת הרא"ש (כלל ד אות יט) דצריכין לכוון לשמוע לחזן, וע"כ אסר שם לומר עם החזן, והמג"א (ריש סימן קכה) הביאו, ועיין שם במחצית השקל, וכיון דבא להוציא אחרים הכי איתקין שיהי' ט' המכוונים, והיכא דליכא ט' דצייתי הוי שלא כתיקון חכז"ל וע"כ הוי ברכה לבטלה. משא"כ בהקדיש דיתומים אומרים, דאין בא להוציא את האחרים כלל, וראי' לזה דהרי הרמ"א ביו"ד (סי' שעו ס"ד) כתב דלא ניתקן רק לקטנים, וקטנים לאו בני להוציא אחרים הם כמבואר במשנה סוף פ"ג דר"ה, וברש"י מגילה (כד, א ד"ה קטן). ועיין ב"י ולבוש (ריש סי'

נה) דז' קדישים הם חובה ליום ובאים בתוך התפלה, ולאילו הקדישים שפיר יש להם דין תפלה, והרא"ש בתשובה (שם) מדבר מאלו הקדישים, שהרי אסר שם לומר עם החזן, ואיזה קדיש אומר החזן אי לאו קדיש תפלה, משא"כ שאר הקדישים הם רשות, ועיין בתשובת בית יהודה למהר"י עייש הספרדי (סוף סי' כב). וכיון דסתם קדיש יתום לא הוי מחיוב התפלה, ואינו בא להוציא אחרים י"ח, לא שייך לומר דהכי ה' התקנה דיהי' ט' דצייתי, א"כ נהי דאין לומר אותו בפחות מעשרה כיון דהוא דבר שבקדושה, אבל מנא לן שיהי' הצבור שותקין כולם לכוון לאמירתו כיון דאין צורך לצבור באמירתו, דהרי מה"ט אסר הרא"ש לומר עם החזן הקדיש, יען שהתקנה היתה שיהי' הצבור מכוונים לאמירתו, ועיין מחצית השקל שם (ריש סי' קכה), משא"כ בשאר הקדישים שלא בא להוציא אחרים שפיר מודה הרא"ש דיכולין לומר עם מי שאומר הקדיש, היינו שהרבה ביחד יאמרו הקדיש, כיון דעכ"פ יש עשרה במקום הזה, ואי דצריך עכ"פ עונים שיענו אמן יהש"ר, וכיון שכולן אומרים ביחד מי יענה, אולי י"ל כמו שכתב הרב הנ"ל בתשובה ראשונה שאמן של כל אחד ואחד עולה לחבירו. איברא שבעיני זה דוחק מאד, כי האם מכוונים זל"ז שיהי' אמירתם בפעם שאומר חבירו ואמרו אמן.

אמנם נראה לי לומר בס"ד, כיון דכבר הבאתי למעלה שאין באמירת קדיש יתום בשביל להוציא אחרים, ורק היא תפלה בעלמא שאומר בשביל עצמו או בשביל אביו כמבואר בתשובת הריב"ש (סי' קטו) עיין שם, א"כ אף אם נימא דיש חיוב בעני' דידי' שיהיו עונים אחריו איהש"ר וכמו שמבואר בדברי חכ"ל מגודל הזכות של עניית איהש"ר, עכ"ז נראה לי דהחיוב הוי רק כמו חיוב עניית אמן של כל ברכה וברכה, דמבואר ג"כ בפוסקים דכל מעלת הברכה הוי דוקא ביש לה עונים, עיין ש"ך חו"מ (סי' שפב סוף סק"ד) דהא דאמרינן דברכה שוה עשרה זהובים דוקא כשמברכו בפני אחרים ולא בינו לבין עצמו עיין שם. והמחצית השקל (סי' ו' סק"ט) מביאו, וכן הביא שם בשם הרמ"ע בעשרה מאמרות להדר שיהיו שנים שומעים ברכתו ויענו אחריהם אמן עיין שם. ואנן נמי נימא בדין בעניית קדיש דג"כ יש מצוה בעני', דעכ"פ סגי בשנים עונים לצאת י"ח עני', וממילא לפי"ז שפיר יכולין הרבה יתומים לומר ביחד קדיש, רק דצריך להדר שיהיו שנים עונים, וממילא במנין מצומצם יכולין גם שמונה לומר קדיש בפעם אחת, ורק שנים ישארו להיות עונים איהש"ר, ושלא כדברי הרב במאסף הנ"ל דהצריך להיות ששה עונים, כנלפע"ד ודו"ק.

והנה במה שכתב מרן החתם סופר (סי' קנט הנ"ל) דעיקר זכי' בקדיש לא הוי באמירה דידי', כי אם במה שמזכה הציבור שעונים אחריו אמנים טובא ויש"ר דנפיש חילי', לולי דמסתפינא מדבריו הקדושים ה' נראה לי מדברי הפר"ח (ריש סי' נו) שהביא מדברי הסבא בפ' משפטים דיתגדל ויתקדש הוי תפלה עצומה ונוראה דמתפללין על מילואו של השם ית"ש ועל גאולתן של ישראל עיין שם, וכן עיין בסה"ק יסוד אמונה במאמר האחדות להקדוש מהר"י יעב"ץ (פ"ג ד"ה בכתובים) שכתב בזה"ל, ועל הזמן ההוא אנו מתפללין בכל יום יתגדל ויתקדש ש"ר עיין שם, וכן עיין בדרשות מהר"י מינץ בביאור ענין הקדיש עיין שם, וכן עיין בתוס' ברכות (ג, א ד"ה ועונין). א"כ מהכ"ת לא נימא דגוף אמירת התפלה שנגבא מאד, מזכה לאב שהניח בן כזה שמתפלל עבור קדושת שמו שיתגדל ויתקדש במהרה. וגם עיין בריב"ש (סי' קטו) שהביא מקור וטעם לאמירת הקדיש מהמדרש הידוע דהמת אמר להתנא אין מי שיצילני אם לא שיאמר בני קדיש או יפטיר בנביא לכבוד השם בעבורי, ועיי"ש דמפשטא משמע דבאמירה לחוד שיאמר עבור האב לכבוד השם יזכה אותו, ונראה לי דהיינו נמי טעמא דמפטיר, דיש בברכותיו תפלה על גאולתן של ישראל ועל קידוש שמו יתברך לעד בב"א, ולולי שכן מה רבותא דמפטיר משאר עליות, אבל בדברי הוא מוסבר מאד, דהוא משום התפלה שיש בו משום קידוש השם וגאולה דומיא ממש לקדיש שיש בה הני תרתי. ואם כי יש לדחוק ולומר דטעמא דמפטיר משום רוב הברכות שיש בו ויזכה לצבור באמנים טובא, לפע"ד זה דוחק מאד, דא"כ הל"ל סתמא דיהדר להרבות בברכות ברבים כדי שיגרום אמנים לצבור, למה לי' להזכיר מפטיר דוקא, אם לא שנימא כדברינו דייקא מפטיר שיש בברכותיו תפלה נשגבה על הרמת קרן משיחו וקרן ישראל ודומה ממש לקדיש. וכיון שכן הרי מפורש יוצא דחשיבות הקדיש עבור התפלה היא, ולא משום העני' שיגרום באמירתו, ורק באמירה גופא מזכה לאב. ולדעתי הדברים אמיתיים וכנים בס"ד.

ואחרי שהוכחתינו אמת דחשיבות הקדיש הוי רק עבור התפלה החשובה שיש בה, נוכל לומר בעזה"י דאדרבה יותר עדיף וחשוב אם רבים אומרים אותה יחד בפעם אחת ממה שיאמר אותה איש אחד לבדו, והוא עפי"ד הרדב"ז (ח"ג סי' תמו וסי' תעד) שהצריך לומר קריאת שמע לכל הצבור ביחד מילי במילי עם הש"ץ, ולא כמו שנוהגין שכל אחד אומר לעצמו זה מאריך וזה מקצר ואח"כ ממתניין הכל על סיום הש"ץ תיבת אמת, ורק דמוכרח להתאמץ שכל הצבור יאמר בפעם אחת מילי במילי דומה עם הש"ץ, משום דאינו דומה לדבור היוצא

מפי יחיד לדבור היוצא מפי צבור יחד, לפי שהקול היוצא מפי רבים הוא חזק ויש בו כח לבקוע כמה אוירים עד שעולה למעלה ומבטל כל הקיטרוגין ועיי"ש בס"י תעד שהאריך בענין זה נפלאות ודברים רברבין איכא למישמע מינה ופלא שלא נהיגי עלמא כן ומצוה לעיין שם. וכיון דיש לתפלת רבים כח עצום הזה שעולה עד למעלה לעילא לעילא בלי קטרוג, ואחרי שאמירת קדיש היא התפלה היותר עצומה וחשובה, ודאי דהוא מן הראוי להתפלל אותה ביחד כדי שיהי' הדבור יוצא מפי רבים ויהי' עולה בשוה בלי קטרוג, ואפשר דמטעם זה נשתרבב המנהג לאומרה ברבים הרבה יתומים ביחד. ואין לומר דהא אף אם רק יחיד יאמר אותה עכ"פ יהיו רבים העונים יחד איהש"ר. עיין בפר"ח סי' הנ"ל דכל הקדיש כולה הוא ענין גדול מאד, א"כ עדיף טפי דכל הקדיש יאמר ברבים לדברי הרדב"ז הנ"ל ממה שרק העני' לחוד יהי' ברבים.

שוב עינתי בחתם סופר הנ"ל, וראיתי שהביא בשם הגאון יעב"ץ ז"ל שכתב דיותר נוח מנהג הספרדים שכלם אומרים אותו בפעם אחת, וכתב מרן ז"ל ע"ז בטעמא דמילתא דמנהג כשר הוא, דרבים העושים המצוה עדיף מיחידים. הרי דהרגיש בדברינו הנ"ל והעלה כן מסברא דנפש'י, ואולי נעלם ממנו לפי שעה דברי הרדב"ז הנ"ל, ורק יען שהי' קשה לו על מנהג אבותינו שלא נהגו כן, וכדי ליישב מנהג אבותינו העלה חידושו הנ"ל דעיקר הזכי' הוי העני', וע"כ העלה דלפי"ז עדיפא לומר לבד, וממילא עתה בזמנינו שנשתנה המנהג דאומרים הכל ביחד, ממילא שוב אנו מחזיקין בסברת הרדב"ז הנ"ל אשר גם מרן ז"ל שיבח אותה למנהג כשר, ממילא שוב אין שום חשש כלל באומרים אותה הכל ביחד.

ובאמת עיקר סברת מרן ז"ל לא הבנתי במה שכתב כי אם יאמרו הרבה ביחד, מכל מקום אין הגורם אלא אחד מהם האומר קדיש, ואידך נעשה מסייע ואין בו ממש, וא"כ כל אחד יחטוף שיהי' הוא הראשון ושהצבור יענה אחריו ולא אחר חברו עיין שם, ממה נפשך אם אומרים בפעם אחת בדיוק, א"כ אין ראשון ואין שני והכל גורמים בדבר והזכות שוה לכולן, ואם אחד מקדים לחבירו, א"כ מחויבין לענות גם על השני כמו על הראשון, כמבואר בהלק"ט (ח"ב סי' מח) מובא בבה"ט (סי' נה סק"א), ועיין ג"כ מטה אפרים (סי' תרכה סעי' מח) ובאלף למטה שם (סק"פ).

ואין לומר דאכתי שמא יהיו אומרים בתוכ"ד של ראשון, וסגי בעניית אמן אחד כמבואר בהלק"ט הנ"ל, ואכתי אין הגורם רק הראשון. י"ל דזה אינו מתרי טעמא, חדא דנראה לי הא דהבאתי משם הרדב"ז דדבור היוצא מפי רבים נפיש חילי' מאד יותר מדבור היוצא מפי יחיד, ודאי ע"כ לא מיירי דאומרים בפעם אחת בדיוק דהא א"א לצמצם, וע"כ דאומרים בפעם אחת בתוכ"ד וחשוב כיוצא מפי רבים בפעם אחת, וכיון שכן לא שייך לומר דהשני הוי מסייע שאין בו ממש, הא טובא מסייע לי' במה שגם הוא אומר קדיש כדי שיחשב מפי רבים, וממילא דגם האמן של קדיש זה חשוב יותר, וע"כ גם לדידי' נחשב זכות העני', משום דעל ידו גם העני' יותר במעלה וממילא דגם הוא ממזכה רבים, וא"כ ממ"נ יזכה רבים גם השני בהקדיש שאומר, דאם יהי' אחר כדי דבור יש חיוב עני' בפ"ע, ואם יהי' בתוכ"ד אזי יתאלם קדיש הראשון ע"י והוי מסייע טובא. ועוד קאמינא, דאף באומר השני תוכ"ד של הראשון דסגי בעני' אחת לשתייהן אעפ"כ גם השני מועיל הרבה בהקדיש שלו, כיון דקיימא לן גדול העונה יותר מן המברך, ויש להעונה שכר כמו להמברך, עיין ש"ך שם (ח"מ סי' שפב סק"ד), א"כ ודאי אינו דומה עני' הבא על ברכה אחת לעני' שהוא על שתי ברכות, דהעני' הבא על שתי ברכות יש לו שכר כפול דהוי כמו שאומר שתי ברכות, וא"כ גם כאן שעונה אמן אחד על שני קדישים יש לו שכר כפול. וזה פשוט וברור אצלי. וא"כ לפי"ז שפיר הועיל השני בהקדיש שאומר, ואכתי מה הפסד איכא אם יאמרו הרבה ביחד וצ"ע.

בהא סליקנא דאחר שנשתנה מנהגנו דאומרים קדיש הרבה ביחד, א"כ סמכין על סברת הרדב"ז הנ"ל, וגם מרן ז"ל כתב ע"ז שהוא מנהג כשר, ע"כ ממילא גם באיכא מנין מצומצם נמי י"ל קדיש הרבה ביחד אף דליכא ט' דצייתי, דלא בעי ט' רק היכא דבא להוציא רבים י"ח וכנ"ל, וכדי לצאת גם מצות עני' די בשנים כמו שכתבתי לעיל, ואולי יוצאים גם בקטנים וכמו שהבאתי בראש דברינו בשם רב א', והיכא דאיכא קהל רב בודאי יותר טוב דיחלקו במקומות (בד בבד) כדי שיהי' לכל או"א שומעים ועונים, ובזה יוצאים שני הסברות הנ"ל, סברת הרדב"ז שיהי' תפלת רבים, וגם סברת מרן דיהי' לכל אחד עניה בפ"ע. וממילא דלא יאה עבדו בגליל הזה במה שהולכים כל היתומים למקום אחד לומר קדיש וכמו שכתבתי, כן נלפע"ד והשי"ת יחיני מיומיים ויקימי ונחי' בב"א כי"ר ודו"ק.

הק' ישכר שלמה טייכטהאל

7. שו"ת לבושי מרדכי אורח חיים מהדורה תניינא סימן מ

והנה כבר נשאו ונתנו בדברים בפרי מגדים סי' קנ"א [א"א סק"א], דיש בעזרת נשים משום קדושה, ובתשורת ש"י בטעמו, דאם כי אין אומרים בו דבר שבקדושה בפני עצמה, מ"מ אם אומרים דבר שבקדושה בביהכ"נ אנשים גם הנשים עונות קדיש, וא"כ לפי"ז בחדר תלמוד תורה אשר בלא ספק אינם בר מצוה כמו עשרה, וגם בשום פעם אין אומרים בו קדושה, לא שייך האי טעמא, ובית המדרש שלנו דגם מתפללים בו כדנראה מדברי סמ"ג ומדברי ספר יראים סי' שפ"ו [סי' ק"ד] במה דאמר בית הכנסת ובית המדרש שנתחדו לדרשה ותפילה, משמע דתרוייהו אתרווייהו קאי, והא בר"ן מס' מגילה [ח' ע"א סד"ה ומאן] איתא להדיא דהיינו טעמי דביהכ"נ אית בי משום קדושה, אם כי הסברא שיהיה כתשמישי מצוה, מ"מ כיון דאומרים בהם דבר שבקדושה עשאו בו כקדושה, ע"כ צריכים פדיון וטובי העיר ומעמד אנשי עיר, עיין במג"א סי' קנ"ג [ס"ק ט"ז]. וגם בבית המדרש אפי' אין מתפללין בתוכו מ"מ בדרשה לרבים אומרים קדיש דרבנן, אשר על דבר זה העולם עומד, כמ"ש בסוף מס' סוטה [מ"ט ע"א] ואיכא דבר שבקדושה. ועיין במדרש פ' ויקהל [עו' ילקוט שם רמז תח] דמה שדורשים ברבים היה כמו קדיש דברבים, ובמס' מגילה דף כ"ז [ע"ב] במה שאמר ר"מ לרבנן דעיר קטנה הוה עכ"פ קדוש, משמע ג"כ דעיקר משום דכל בי' עשרה שכינה, ובתינוקות של בית רבן לא שייך כל הנ"ל. וקצת כן יש להוכיח מלשון הרמב"ם [פ"ב] מהל' תלמוד תורה [ה"ז], וש"ע יו"ד סי' רמ"ה [ס"כ], דקורא חדר שמלמדין לתינוקות בית הספר ולא בית המדרש, וגם ממ"ש הרמב"ם [שם ה"ד] ובשו"ע [שם] בענין מי ששרוי בלא אשה צריך שתהיה האשה עמו בבית הספר, ואם הי' כמו בית המדרש מה ס"ד שתהי' אשתו עמו, דודאי שייך בי' משום קלות ראש כמובן.

8. שו"ת מהרי"ל החדשות סימן כח

[נשאל גדול הדור מוהר"ר יעקב מולין, איך המנהג בקדיש יתום אם יושבי העיר יכולין לעכב על הנכרים שבאו חוץ לעיר לומר קדיש יתום או לא. וגם הטעם למה נקרא קדיש יתום. ולמה הקטנים אומרים זה הקדיש הואיל והוא דבר שבקדושה].

תשובה.

ביום מתן תורה תהי' לכם שמחה ואורה אהובי הר' מאיר והר' מרדכי ע"ש יתר ק"ק דלינשהוט י"ץ. אודות קדיש יתום ששאלתם מנהג, ראיתי באושטריך אין חילוק בין גר לאורח, משפט שוה בכולם אפי' הנכרים אשר באו מארץ רחוקה. אבל מהר"ם ס"ל הנהיג בביתו בב"ה [שלן] שלא לומר שם קדיש אלא הקבועים לכנס שם תמיד. וכן נהג אחריו מהר"א ז"ל וכן מנהג העיר הזאת שתושבין מעכבין על הנכרים מלומר קדיש ומלהתפלל, ואפי' לפרוס על שמע אין מניחין אותו. וכמדומה שכן מנהג בכל אילו הגלילות מנהג פשוט.

ולענין דינא נר' לע"ד כמנהגינו מטעם דגר' בפרק בני העיר דכפרים יכולים למכור, דאדעתא דידהו איבני, ואנן דמתי מעט בכל קהלה וקהלה חשבינ' כפרים ואפי' יהי' מעלמ', [אדעת' דבני העיר היושבים שם קא יהי'. וכן לענין] מקומות של ב"ה קחזינן בכל דוכתי' דבני העיר מגרשים החיצונים וחשבי המקומות שלהם, אם לא שירשו מאבותם במקום שנהגו שירשין מקומות ב"ה. ואפי' באותם מקומות ויש חיצונים שיש להם מקומות בירושה מ"מ עיקר ב"ה של בני העיר התושבים, ועלייהו רמי להשכיר מנין וחזן ולתקן בדקין וכל הצור' לו וחיצונים לא שייכו מידי לגביהו אפי' הני דיהבי כרגא ושייכי כרגא דהך קהילה אין ענינם כלום בחזקת ב"ה, דלא גרועי התושבים מהנהו דאית בה חבר עיר כרב אשי אדעתא דידי יהבו. ואפי' שאר בני העיר לא מצו לעכובי עלייהו אף על גב דשייכי לב"ה לכל מילי, כ"ש חיצונים לגבי בני העיר כיון דחשבינן כפרים כדפרי' לעיל. וכי היכי דיכולין להשכיר חזן מי שירצו וכן תפילת י"ט וקריאת מגלה וכל מילי דבי כנישתא יכולין ליתן למי שירצו, ה"נ קדיש יתום שלהן ואין לחיצוני זכות בהן. ואותם מקומות שנהגים דגר כאורח שמא מדעתם מחלו מחמת רוב עם שהיה שם וכ"ע מצויין שם בשעת הזעם ומחלי אהדדי (דא) [דאמר] והוי כדאמרינן בעלמא עניים גופייהו ניחא להו כו'. הילכך באתרא דנהוג נהוג ואיני חולק על מנהגי' שלנו אבל לענין דינא כדפי' ויפה

הסכמתם וכ"ש דמנהג קדמוניו בארץ הזאת אשר מנהגם תורה היא מסייע להו וכעין זה השבתי (כב) [כבר] לבני אושבורק שי'.

והקדיש הזה ניתקן אחר פסוקי דא"ר אלעזר א"ר חנינא ואחר שיר המעלות וכן אחר הדרשות, והיתומים שאומרים אותו לפי שאין יכולים לומר ברכו אלא א"כ נעשו גדול, דכל מי שאינו מחוייב בדבר אינו מוציא אחרים ידי חובתו, וכולהו קדישי דעלמא תקנתא דרבנן ניהו אבל קדיש זה לאו דבר שבחובה הוא הילכך יכולין קטנים לאומר. ובעובדא דר' עקיבא הוזכר ג"כ יהא שמי' רבא. ומהאי טעמא נמי נ"ל דאפי' הגדולים קפדי טפי אקדיש דיתום [יותר] משאר קדישו' וברכו משום דקדיש זה הוי תוספת ולא חובה, וסברי דעבדי טפי קורות רוח להוריהם מבאחרים. ואין דעתי מסכמת עמהם בזה דאדרבה גדול המצוה ועושה כו'. ומהר"ז רונקיל ז"ל אמר לנערים יתומים קטנים להרבות בהפטרות כדי לומר ברכו.

ומה שנוהגין ביש מקומות לומר תדיר קדיש יתום, מעת שנתרבה שעת הזעם בעולם לא היו מסתפקין בשבתות וי"ט, והגדולים ג"כ אין כולם רגילין לעבור לפני התיבה, וגם ראיתי שמוחין בהן [שלא] להתפלל כדי שלא יתפללו שאינו ראוי לכך

ומה שכתבת במקום שאין יתומים אם יתבטל קדיש יתום, חלילה וחס אלא לעולם אחר הדרשות והפסוקים חייבין להקדיש כמו שכתב המיימוני בהדיא אפי' קדיש דרבנן היו אומרים אלא שנתבטל דלא רגילי בהו אינשי ומ"מ אינ' חובה ותקנת' דרבנן כמה הני קדישי דתפילה דבמה מדליקי' וכל הני גופייהו לאו תקנתא דרבנן ניהו אלא מנהג. והא ודאי פשיטא דאין להם לירא לאות' שהוריהן בחיים מלומר קדיש או להתפלל במוצאי שבת, ואדרבא שפיר קעבדי וקורת רוח למתים בארכת ברכו במ"ש כמו שכתב א"ז מיהו אם אביו ואמו מקפידין ישמע להם כמו שכתוב בתשבץ [ושלו] על ישר'. ושלום הק' הלוי.

9. ספר האגור הלכות תפילת ערבית סימן שלד

נשאל גדול הדור מוהר"ר יעקב מולן. איך המנהג בקדיש יתום אם יושבי העיר יכולין לעכב על הנכרים שבאו חוץ לעיר לומר קדיש יתום או לא. וגם הטעם למה נקרא קדיש יתום. ולמה הקטנים אומרים זה הקדיש הואיל והוא דבר שבקדושה. והשיב הרב כי יש מנהגים שונים בקהלות אשכנז יש נוהגים שלא לומר החיצון. ויש קהלות נוהגים שיאמר הגר כמו התושב, ובמקום דנהוג נהוג אבל במקום דליכא מנהג מצד דינא יכולים התושבים לעכב על החיצונים מאחר שהם פורעים ההוצאות מהכנסת וכל שאר עוליים ומסים כמו מקום בית הכנסת שיש להם בדין. ונקרא זה הקדיש יתום בשביל שהקטנים שאינם יכולים להתפלל בצבור יכולים לומר קדיש זה כי נתקן בשביל המתים ולכן הקטנים יכולין לאומרם כי איננו חובה כשאר הקדישות של תפלה. ול"נ כי אף על פי שזה הקדיש נתקן בשביל המתים כמו אותו מעשה דר' עקיבא מ"מ האבל כשהוא איש טוב לו יותר להתפלל כל התפלה מזה הקדיש כי גדול המצווה ועושה ממי שאינו מצווה ועושה. ואף על פי שאין אבל בב"ה אין לבטלו מאחר שהוא נתקן אחרי פסוקים ואפילו מי שיש לו אב ואם יכול לאומר מאחר שנתקן עכ"ל וקצרתי.

10. ילקוט יוסף ביקור חולים ואבלות הערות סימן ל - דיני קדיש ואזכרה

(ג) אמירת קדיש על ידי שנים או יותר ביחד

בירושלמי (פרק ד' דתענית הלכה א') איתא, שאמרו לר' זינין החזן, התחילו. ופירש בקרבן העדה, דיתחילו לומר קדיש אחר הדרשה. ומדקאמר בלשון רבים משמע שהרבים יכולים לומר קדיש יחד, וכמנהגינו. ואמנם בבית יוסף (סימן תג) משמע, שהיו נוהגים לחלק אמירת הקדיש בקרב המחוייבים. וראה בשדי חמד (מערכת אבלות אות קנד). גם בשו"ת בנין ציון (סימן קכב) לא ניחא ליה במנהגינו זה, וכתב, דמה שנהגו הספרדים אין בידינו לידע על מה נהגו כן, אבל על כל פנים יש חילוק רב בין הספרדים לאשכנזים, כי הספרדים כל תפלתם במקהלות, בקול שוה בלי איחור ומיהור, ואחרי שרגילים בזה גם כשיאמרו קדישים ביחד נשמע קולם יחד, ואמרינן במגילה (כא ב) דאף דתרי קלי לא משתמע, במגילה והלל אפילו עשרה קוראים, כיון דחביב עלייהו

יהבי דעתייהו ושמעו. הרי דאפשר לשמוע הרבה קולות אי יהבי דעתייהו, ובזה רגילים הספרדים, מה שאין כן אנו בני אשכנז שאין מתפללים וקוראים בקול אחד, וכשהרבה מתפללים יחד אי אפשר לשמוע ולכוין, והוא כחוכא ואטלולא, וכל דאלים גבר לישא קולו בקול ענות גבורה, וחבירו צועק כנגדו, זה פותח וזה חותם, ואי אפשר ממש לענות יהא שמיה רבא וכו'. ע"ש. ובאמת שבשו"ת זכר שמחה [הובאו דבריו ביסודי ישורון עמוד 404] כתב, שהעונים אמן אחר אומר הקדיש או אחר המברך צריכים לשמוע קול המברך, ואם רבים הם קול האומר קדיש לא ישמע, ואם אחד יאמר בקול והשאר עונים בלחש, אין תועלת בלחישתן וטובה השתיקה. וראה שאין זה דרך הטוב, שהרי טרחו כל האחרונים לכתוב מנהגי קדיש וקדימתן, ומדוע לא בחרו לומר קדיש ביחד. ע"ש. והביא שם משו"ת חתם סופר (אורח חיים סימן קנט) שהביא מנהג זה מהיעב"ץ וחולק עליו. וראה עוד בחלק יורה דעה (סימן שמא). ע"ש. ובשו"ת זכר שמחה שם הביא מהגאון רבי עקיבא איגר, שהנהיג לומר קדיש כמה אנשים ביחד, בעת ששלטה מחלת החולי רע, והיו שם יתומים הרבה עד שלא הגיע ליתום קדיש אחד בתוך חודש, ולכן התקין שבמשך השנה היא [ולא יותר] יאמרו קדיש אחר עלינו הכל ביחד. ומאז נשתרבו המנהגים שקדיש שאחר עלינו לשבח אומרים אותו כמה אנשים ביחד. ע"ש. ועיין בפתחי תשובה (סימן שעו סק"ו) שהביא בשם שו"ת דברי אגרת (סימן ז) שכתב, שתיקן במדינתו שכל האבלים יאמרו הקדיש ביחד. ע"ש.

ומנהגינו שכל הקדישים שהיתום אומר, אומרים אותם כל מי שיש לו חיוב לומר קדיש, ולא רק קדיש שלפני עלינו לשבח. וכנזכר. ועיין בשו"ת רב פעלים חלק ב' (חלק אורח חיים סימן יד) שהביא בשם מהר"א מני שכתב, שאם שנים ושלושה אומרים קדיש והאחד קולו נמוך וכו', ע"ש. ומבואר שכך היה מנהגם. ועיין בספר האגור (דיני תפלות) שנשאל מהר"י מולין, למה נקרא קדיש יתום, ולמה אומרים אותו הקטנים, הואיל והוא דבר שבקדושה. והשיב, ונקרא הקדיש בשם קדיש יתום, בשביל הקטנים שאינם יכולים להתפלל בצבור ויכולים לומר קדיש זה, כי נתקן בשביל המתים. ולכן הקטנים יכולים לאמרו כי איננו חובה כשאר הקדישים של התפלה, ועוד דנתקן רק בעד הקטנים ועמי הארץ. ע"ש. ובשו"ת תשובות והנהגות חלק ב' (סימן מב) כתב, שהדבר תלוי אם אומרים הקדיש ביחד, יש לקיים המנהג, אבל כשכל אחד אומר בפני עצמו ולא מסתכל על חבירו, תרי קלי לא משתמע, וראוי לחשוש שזהו איסור גמור והקדיש לבטלה. ואומרים יחד רק כשהם אומרים ביחד ממש. והגאון החזון איש הקפיד מאד ששנים לא יאמרו קדיש, דהוה לדידיה כשני שליחי צבור שאסור מדינא, אבל לנוהגים לומר קדיש יחד, יש להם ליזהר שכולם יאמרו יחד ולסיים יחד ואמרו אמן וכדומה. והחתם סופר מביא טעם מעלת הקדיש, שמזכה את הצבור לענות אמן יהא שמיה רבא, ולפי רוב הצבור כך יש זכות לנפטר. ולכן ראוי לחפש מקום של מקהלות עם. וראה עוד במ"ש בחלק א' (סימן קג). ע"ש. ולאור דבריו נראה, דהגם שנהגו לומר קדיש כמה אנשים ביחד, עם כל זה יעשו זאת רק באופן שכולם חייבים באמירת הקדיש, כגון בתוך השנה, או ביום היאר - צייט והימים שלפניו, או שאומרים קדיש לע"נ נפטר שאין מי שיאמר עליו קדיש, הא לאו הכי עדיף שיאמר אחד ולא יאמרו שנים.

וכיוצא בזה כתב בשו"ת הלל אומר (סימן כה) בב' אנשים שיש להם חיוב להתפלל לפני העמוד [בעיקר למנהג האשכנזים] בתפלת מוסף, וכיבדו אחד מהם, ואמר הקדיש, וטרם שגמר תפלת הלחש שלו התחיל השני את החזרה בקול רם, ושניהם צועקים ואינם נענים, והשיב, דלית דין צריך בושש שהשני נדחה כיון שעלה בלא רשות והתפלל בחזקה, ואין עונין אמן אחר ברכתיו. ומי שרוצה לעשות נחת רוח להוריו לא יתקוטט עבור זה, כי הצנועים מושכין את ידיהם, ובנידון דידן כשכבר התחיל גם השני ומטעמא דהסגת גבול באנו לדחותו. וזה כבר נקרא אינו מרוצה ששניהם יפערו פיהם, והענין של אינו מרוצה לקהל הוא אפילו רק בתפלה זו, אך שאתמול או בתפלה של שחרית באותו יום היה מרוצה, נקרא עתה אינו מרוצה, ולכן מדינא צריך להשתיק את השני, דהוי כמשיג גבול הראשון. ע"ש. וראה עוד בענין זה [לומר קדיש ביחד] בשדי חמד חלק ו' (דף 194 ע"ב). ע"ש.

ופוק חזי מאי עמא דבר, ברוב הקהלות, גם אצל האשכנזים, לומר קדיש כמה אנשים בבת אחת. כמבואר בשדי חמד הנז', ובספר כל בו להלכות אבילות (פרק ה סימן ב אות יד), ע"ש. אלא שראוי להדריכם שיאמרו הקדיש בנחת ובבת אחת, ולא אחד מאריך וחבירו מקצר. וכבר הזהירו על זה באחרונים, ראה בשו"ת האלף לך (סימן טו) ובפתח הדביר (סימן נה סק"ו) ובכף החיים פלאגי' (סימן יג סק"א), ובספר אבן יעקב (סימן נ). ע"ש. וכבר כתבו האחרונים כיצד ינהג באופן שהאחד מקדים את חבירו באמירת הקדיש, וראה בשו"ת הלכות קטנות חלק ב (סימן מח) שכתב, כששנים או שלושה אומרים קדיש יחד. ואחד מקדים, אם באים כל אחד תוך

Is Kaddish Yatom considering *Devarim She'bikdusha*?

Sources compiled by Rabbi Dov Linzer

כדי דיבור יענה עם הראשון, או אם האחרון, ויעלה לכולם. ואם יש הפסק יענה אמן על כל אחד ואחד. והו"ד
בבאר היטב ובקף החיים (סימן נה סק"ח) ובסידור בית עובד (אות ח).

<https://www.yeshiva.org.il/wiki/index.php> **דרשני:קדיש /Zvi Ryzman**

סימן א

קדיש

פרק א: קדיש יתום

פרק ב: קדיש לאחר קריאת התורה

פרק ג: נשים באמירת קדיש

פרק ד: קדיש דרבנן

פרק ה: קדיש יתום קודם ברוך שאמר

מעשה שהיה בשנת האבל לפטירת אבי ז"ל, הוצרכתי לצאת מהעיר לצורך עסקים, באופן שלא היה ברור אם אוכל להתפלל תפילת מנחה בציבור ולומר קדיש יתום. ואז הסתפקתי האם ניתן "להשלים" את הקדיש החסר על ידי אמירת קדיש יתום נוסף בתפילת שחרית [והיינו שאמתין למנין הבא של תפילת שחרית, ואומר שם קדיש נוסף על כל הקדישים שכבר אמרתי בתפילת שחרית במנין שבו התפללתי].

יסוד הספק הוא מה גדרו של **קדיש יתום**, האם הוא **חלק מהתפילה**, ואם כן כשם שלא יעלה על הדעת שש"ץ יאמר בתפילת שחרית פעמיים קדיש תתקבל כאשר ידוע לו שלא יוכל להתפלל מנחה, כך גם קדיש יתום של מנחה שייך לתפילת המנחה והוא חלק מתפילת מנחה, ולא ניתן להשלימו בתפילה אחרת. מצד שני, יתכן כי **הקדיש אינו חלק מהתפילה**, ורק **קבעו לאומרו בסוף התפילה**. ולפי צד זה, אם יש סך מסויים של קדישים שצריך לומר בכל יום, לכאורה אין כל מניעה לומר כבר בבוקר את כל מנין הקדישים הנצרך לומר באותו יום [כמובן, בתנאי שהם נאמרים כדיון, לאחר פסוקי תנ"ך או דברי אגדה, כפי שיבואר].

ובתוך כך הסתפקתי האם מי שהחסיר לומר **קדיש יתום** יכול לומר במקומו **קדיש דרבנן**. וכאן שורש הספק הוא, האם קדיש יתום וקדיש דרבנן שווים במהותם, וממילא ניתן להשלים את אמירת הקדיש יתום החסר על ידי אמירת קדיש דרבנן. או ששני הקדישים שונים במהותם ואי אפשר לומר אחד במקום השני.

* * *

כאשר התחלתי לברר את הענין, נוכחתי לראות כי סוגיית אמירת הקדיש מסתעפת לענפים רבים.

ראשית לכל, יש למצוא את המקור ואת ההגדרות של הקדיש לסוגיו:

חצי קדיש - הנאמר בתפילה על ידי הש"ץ בין פסוקי דזמרה לבין ברכות ק"ש; בין תפילת העמידה לקדושה דסידרא; בין קריאת התורה למפטיר; לאחר קריאת התורה בימי החול; לאחר אשרי במנחה ובסליחות.

קדיש שלם [תתקבל] - הנאמר על ידי הש"ץ בתפילת שחרית לאחר קדושה דסידרא; במנחה ובערבית לאחר תפילת העמידה; בימי הסליחות בסיום הסליחות.

קדיש יתום - הנאמר על ידי מי שאין לו אב או אם, בשנה הראשונה להסתלקותם, לאחר התפילה או לאחר אמירת פסוקים.

קדיש דרבנן - שנאמר בו "על ישראל ועל רבנן", הנאמר לאחר לימוד דברי אגדה. ופעמים שמוסיפים ואומרים בקדיש דרבנן "דהוא עתיד לאתחדתא" – בסיום מסכת, או על ידי האבלים לאחר הקבורה.

ובכלל זה צריך ביאור האם אמירת הקדיש לסוגיו השונים היא **חובה** או רק **מנהג**.

כמו כן יש לברר מדוע קדיש, הנחשב ל"דבר שבקדושה", נאמר גם על ידי יתומים קטנים.

ומתוך כך צריך עיון האם נשים רשאיות לומר קדיש.

שאלות אלו בענין הקדיש, ועוד רבות אחרות, יבוארו בפרקים הבאים.

פרק א

קדיש יתום

א. דיני אמירת הקדיש' בתפילה אינם מפורשים כלל בסוגיות הש"ס הבבלי והירושלמי.

הקדיש מוזכר בש"ס בשם 'יהא שמיה רבא מברך', כדבריו של אליהו הנביא לרבי יוסי (ברכות ג, א) "בשעה שישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועונין **יהא שמיה הגדול מבורך**, הקב"ה מנענע ראשו ואומר, אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך, מה לו לאב שהגלה את בניו, ואוי להם לבנים שגלו מעל שולחן אביהם". ובספר גשר החיים (ח"א פרק ל אות א) ביאר: "בתלמוד ובמדרשים נזכר הקדיש בשם 'יהא שמיה רבא' **משום שזה עיקר השבח של הקדיש**", וכפי שמובא במסכת שבת (ק"ט, ב) "אמר רבי יהושע בן לוי, כל העונה **אמן יהא שמיה רבא מברך** בכל כוחו, קורעין לו גזר דינו".

המקור הראשון בדברי חז"ל לאמירת קדיש לאבלים הוא במסכת סופרים (פרק יט משנה יב) "משחרב בית המקדש התקינו שיהיו החתנים והאבלים באים לבית הכנסת, כדי לגמול חסדים לזה ולזה, חתנים לקלסן ולהלוותן לבתיהם. **אבלים**, לאחר שיגמור החזן תפילה של מוסף, הולך לו אחורי דלת של בית הכנסת או בפינת הכנסת, ומוצא שם האבלים וכל קרובים, ואומר עליהן ברכה, ואחר כך **אומר קדיש**".

אך גם בדברים אלו רב הסתום על הנגלה, ולכאורה משמע שאמירת הקדיש היתה רק בשבת לאחר תפילת מוסף, ועדיין אין מקור לאמירת הקדיש בכל התפילות, וכמה פעמים בכל תפילה. וגם יתכן שמדובר באבלים **בתוך השבעה** ולא בתוך שנת האבלות, וכפי שקצת משמע מההשוואה לחתנים.

אמירת הקדיש - המעשה עם רבי עקיבא

ב. דיני אמירת הקדיש, יסודם בדברי הראשונים, המביאים מעשה שהיה, כפי שכתב הבית יוסף (יו"ד סימן שעו) ז"ל: "כתב הכל בו על מה שנמצא באגדה שפעם אחת פגע רבי פלוני באחד שהיה מקושש עצים וכו' ואמר לו שאין מי שיצילני אם לא שיאמר בני קדיש, או יפטיר בנביא, על זה פשט המנהג לומר בנו של מת **קדיש בתרא** כל י"ב חודש [להלן יבואר מהו 'קדיש בתרא'], וגם להפטיר בנביא. ויש שמתפללים כל מוצאי שבת תפילת ערבית, לפי שבאותה שעה חוזרים הרשעים לגיהנום ואפשר שתגן עליהם אות התפילה [עכ"ל]. והמעשה הזה הוא בזוהר חדש בסוף פרשת אחרי מות". וכן הובא ברמ"א (יו"ד סימן שעו ס' ד) "ונמצא במדרשות לומר קדיש על אב, על כן נהגו לומר על אב ואם קדיש בתרא י"ב חדש, וכן נהגו להפטיר בנביא, ולהתפלל ערבית במוצאי שבתות שהוא הזמן שחוזרים הנשמות לגיהנום וכשהבן מתפלל ומקדש ברבים, פודה אביו ואמו מן הגיהנום".

הואיל ומעשה זה הוא יסוד אמירת הקדיש, ונלמדים ממנו פרטים חשובים בגדרי אמירתו, נביא את הדברים בלשונם מתוך פסקי האור זרוע (הלכות שבת סימן ג), וז"ל: "מנהגנו בארץ כנען וכן מנהג בני ריינוס **לאחר שיאמרו הצבור אין כאלהינו**, עומד היתום ואומר **קדיש**. אבל בצרפת ראיתי שאינם מקפידים על כך מי שיאמר קדיש, אם נער יתום, או נער שיש לו אב ואם. וכמנהגנו מסתברא משום מעשה שהיה, דמעשה **ברבי עקיבא** שראה אדם אחד שהיה ערום ושחור כפחם, והיה טוען על ראשו כטעון עשרה טעונים, והיה רץ כמרוצת הסוס. גזר עליו ר' עקיבא והעמידו, ואמר לאותו האיש, למה אתה עושה עבודה קשה כזאת. אם עבד אתה ואדונך עושה לך כך, אני אפדה אותך מידו, ואם עני אתה, אני מעשיר אותך. אמר לו, בבקשה ממך אל תעכבני, שמא ירגזו עלי אתם הממונים עלי. אמר לו [ר"ע] מה זה ומה מעשיך, אמר לו אותו האיש מת הוא, ובכל יום ויום שולחים אותי לחטוב עצים ושורפים אותי בהם. ואמר לו, בני מה היתה מלאכתך בעולם שבת ממנו. אמר לו, גבאי המס הייתי והייתי מראשי העם ונושא פנים לעשירים והורג עניים. אמר לו, כלום שמעת מן הממונים עליך אם יש לך תקנה. אמר לו, בבקשה ממך על תעכבני, שמא ירגזו עלי בעלי פורענות, שאותו האיש אין לו תקנה. אלא שמעתי מהם דבר שאינו יכול להיות, שאילמלי היה לו לזה העני בן שהוא עומד בקהל, ואומר ברכו את ה' המבורך, ועונין אחריו ברוך ה' המבורך לעולם ועד, או יאמר **יתגדל, ועונים אחריו יהא שמיה רבא מברך**, מיד מתירים אותו האיש מן הפורענות. ואותו איש לא הניח בן בעולם, ועזב אשתו מעוברת אבל אינו יודע אם תלד זכר מי מלמדו, שאין לאותו האיש אהוב בעולם.

באותה שעה קיבל עליו ר"ע לילך ולחפש אם הוליד בן, כדי שילמדו תורה, ויעמידו לפני הצבור. אמר לו [ר"ע] מה שמך, אמר לו עקיבא. ושם אשתך, אמר לו, שושניבא. ושם קרתך, אמר לו, לודקיא. מיד נצטער ר"ע צער גדול והלך ושאל עליו, כיון שבא לאותו מקום שאל עליו, אמרו לו ישתחקו עצמותיו של אותו הרשע. שאל על אשתו, אמרו לו ימחה זכרה מן העולם. שאל על הבן, אמרו הרי ערל הוא, אפילו מצות מילה לא עסקנו. מיד נטלו ר"ע ומלו, והושיבו לפניו, ולא היה מקבל תורה עד שישב עליו ארבעים יום בתענית. יצתה בת קול ואמרה לו, ר' עקיבא לך ולמד לו, הלך ולמדו תורה וקריאת שמע ושמונה עשרה ברכות וברכת המזון, והעמידו לפני הקהל, ואמר **ברכו את ה' המבורך** וענו הקהל ברוך ה' המבורך לעולם ועד, **יתגדל יהא שמיה רבא**. באותה שעה מיד התירו המת מן הפורענות, מיד בא לר"ע בחלום ואמר יהי רצון מלפני ה' שתנוח דעתך בגן עדן שהצלת אותי מדינה של גיהנום. מיד פתח ר"ע ואמר, יהי שמך ה' לעולם ה' זכרך לדור ודור. וכן מצא מורי ה"ר אלעזר מוורמשא דתנא דבי אליהו רבא, **דקטן האומר יתגדל מציל אביו מן הפורענות**".

כפי שציין הבית יוסף, מעשה זה מובא גם בזוהר, ושם מסופר שאותו הבן גדל בתורה ונסמך בתואר רבי, ואז נגלה המת בחלום אצל רבי עקיבא ואמר לו: "רבי, הקב"ה ינחמך כפי שניחמתני, כי בשעה שאמר בני הפטרה, הפקיעו ממני דין גיהנום, ובשעה שעבר להתפלל ואמר קדיש, קרעו לי גזר דיני מכל וכל, ובשעה שנתחכם בני והוסמך על ידך, עטרוני

בכתרם של צדיקים והושיבוני עמהם בגן עדן". ושמו של הבן היה רבי נחום הפקולי, שנקרא כן על שם הכתוב (ישעיה כח, ז) פקו פליליה, לרמז שהוציא את אביו מדין גיהנם".

על כל פנים, מדברי המעשה הזה נראה שהקדיש לא נאמר רק בשבת לאחר תפילת מוסף, כפי שאולי היה משמע מדברי מסכת סופרים, אלא **בכל שנת האבל אחר הפטירה**, כמבואר בדברי הראשונים שהובאו בבית יוסף וברמ"א ש"נהגו לומר על אב ואם קדיש בתרא י"ב חדש".

יחד עם זאת, מפורש בדברי האור זרוע הנ"ל כי בצרפת לא נהגו אז, שדווקא יתום אומר את הקדיש.

כמו כן, אין בדברים הנ"ל מקור לאמירת הקדיש בכל המקומות בהם נהוג לאומרו בזמנינו, כמפורט בפתיחה לשיעור.

הקדיש - תפילה לריבוי כבוד שמים בעולם

ג. הערוך השלחן (או"ח סימן נה סע' א) הוסיף פרטים אודות התקנה לומר קדיש:

"הקדיש הוא שבח גדול ונורא **שתקנו אנשי כנסת הגדולה אחרי חורבן בית ראשון**, והיא תפילה על חילול שמו יתברך מחורבן בית המקדש וחורבן ארץ הקודש ופיזור ישראל בארבע כנפות הארץ. ואנו מתפללים שיתגדל ויתקדש שמו יתברך, כמו שאמר הנביא (יחזקאל לח, כג) והתגדלתי והתקדשתי ונודעתי לעיני גוים רבים וידעו כי אני ה'. ואמר רבי יוסי בריש ברכות (ג, א) שפעם אחת שמע בת קול שמנהמת כיונה ואומרת אוי לבנים שבעונותיהם החרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתים וכו', ואמר לו אליהו הנביא שג' פעמים ביום יוצא בת קול כזה, ולא עוד אלא שבשעה שישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועונין אמן יהא שמייה רבה, הקב"ה מנענע בראשו ואומר אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך, מה לו לאב שהגלה את בניו ואוי להם לבנים שגלו מעל שלחן אביהם. **ומפני גודל מעלתו תקנוהו בלשון ארמית**, מפני שבבבל דיברו בלשון זה, ולכן כדי שכולם יבינו תקנו בלשון המדובר. ועוד יש טעמים כמסוים בזה".

ויש להעיר, שכנראה כוונתו לומר שהקדיש בנוסח הנאמר בימינו תוקן על ידי אנשי כנסת הגדולה, משום שעיקר השבח בקדיש - "יהא שמייה רבה מברך", אמר כבר יעקב אבינו כאשר בירך את בניו לפני הסתלקותו מהעולם, כמובא בתרגום ירושלמי (בראשית מט, ב) "אמר יעקב לשבטים: ענא אבונן יעקב ואמר להון, אברהם אבוי דאבא קם מנה פיסול ישמעאל וכל בני קטורה. ויצחק אבא קם מנה פיסול עשיו אחי, ואנא דחיל דלא יהא ביניכון גבר לבה פליג על אחוי למיזל למפלח קדם טעון אחרנין. ענין תרי עשרתי שבטוי דיעקב כלהון כחדא ואמרין, שמע מינן ישראל אבונן ה' אלהנא ה' חד. עני יעקב אבונן ואמר, **יהא שמה רבא מברך לעלמי עלמין**" [אמר יעקב לבניו, אברהם אבי אבא יצאו ממנו ישמעאל ובני קטורה. יצחק אבי, יצא ממנו עשו אחי. ואף אני ירא שמא יהיה ביניכם מי שיחלוק על אחיו וילך לעבוד עבודה זרה. מיד ענו כולם ואמרו, שמע ישראל ה' אלוקינו ה' אחד. ענה יעקב ואמר, יהא שמייה רבה מברך לעלם ולעלמי עלמיא].

מבואר איפוא כי עיקר מהות הקדיש הוא התפילה שיתרבה כבוד שמים בעולם.

ד. בביאור הדבר, מדוע דווקא לאחר **פטירת האדם** מהעולם נתקנה תפילה מיוחדת **שיתגדל ויתקדש שמים בעולם**, כתב אחיו של המהר"ל מפראג ב'ספר החיים' (פרק ח) וז"ל: "ועיקר הטעם נראה לפי שאין מיתה בלא חטא, ורובם מתים בשביל עוון חילול השם, שלא יכפר אותו עוון עד ימותו. וכשהקב"ה נפרע מן החוטא אז **שמו של הקב"ה מתקדש**, שנאמר (יחזקאל לח, כב) ונשפטי וגו' ואחר כך (שם פסוק כג) והתגדלתי והתקדשתי. ולכך עומד הבן של החוטא הזה שמת ואומר לפני התיבה יתגדל ויתקדש, כלומר מתנחם אני על מיתת אבי הואיל ושמו של אבי שבשמים מתגדל ומתקדש על ידי מיתתו ומיד מת".

ובזה מובן הסוד שגילו מהשמים לרבי עקיבא, שכן האומר קדיש על אביו, מציל אותו מדינה של גיהנום, כמפורש בדברי הרמ"א שהובאו לעיל "וכשהבן מתפלל ומקדש ברבים, פודה אביו ואמו מן הגיהנום". וכמו שביאר בספר גשר החיים (ח"א פרק ל אות ד) "והטעם, דעל ידי שאומר הקדיש, והציבור עונה אחריו יהא שמייה רבה מברך, מתקדש שמו הגדול בעולמות העליונים, ומתכפר גם עוון חילול השם החמור מכל. דהא יש ד' חילוקי כפרה (יומא פו, א), והחילוק הרביעי, עבר על חילול השם, תשובה ויום הכיפורים ויסורים תולים, ומיתה ממרקת. ושמה לא זכה הנפטר לעשות תשובה. הנה אמירת הקדיש מבנו שאומרים לעילוי נשמתו - מועיל קידוש שמו, על ידי אמירת הקדיש, ושהצבור עונה אמן יהא שמייה רבה, לכפר לו גם על עוון חילול השם".

ועוד מוסיף גשר החיים: "ויש בהקדיש גם מצדוק הדין, דהאבל עלול מתוך מרירות הלב להרהר ח"ו אחר מידותיו, ובאמרו יתגדל ויתקדש כו' הרי הוא מקבל דין מלכות שמים שכל משפטיו אמת וצדק [ולהלן] אמרנו שזוהי כוונת "בעלמא דברא כרעותיה", וצדוק הדין מקדש שמו יתברך".

טעם נוסף, מדוע נאמרת תפילה על קידוש שם שמים בעולם לאחר פטירת האדם, הביא בספר דרכי מוסר (ח"א עמ' ריב) בשם רבי חיים עוזר גרודז'נסקי: "היות וכל יהודי מקדש שם שמים בחייו, נמצא כבוד שמים מתמעט על הסתלקותו של יהודי מן העולם, על כן אומר הבן יתגדל ויתקדש שמייה רבא".

הנה כי כן, באמירת הקדיש, יש תועלת גדולה לנפטר, כי הקדיש גורם לריבוי כבוד שמים בעולם - אשר נזקק לזכות הנפטר.

הבן איש חי (שנה ראשונה פרשת ויחי אות יב) כתב שיש תועלת נוספת באמירת הקדיש, וז"ל: "הקדיש הוא בעולם העשיה, שיש בו תועלת לנפטר, אם יאמר אותו בנו תוך שנים עשר חודש, וגם בכל יום יארציט. ויש בו שתי תועלות, האחד להצילו מדין גהנם, והשני להכניסו לגן עדן, ולהעלותו ממדרגה למדרגה. לכך אומרים אותו היתומים תוך שנים עשר חודש, וגם ביום יארציט בכל שנה ושנה. וכך היה נוהג רבינו האר"י זיע"א, לומר קדיש בתרא זה בכל שנה שנפטר בו אביו, בין בשחרית בין בערבית, וכנזכר בספר הכוונות, עיין שם".

דברי רבי חיים ויטאל בספר שער הכוונות (דרוש הקדיש דף טו ע"ב) בשם האריז"ל, הובאו בספר ילקוט יוסף: "טעם אמירת הקדיש אינו כמו שחושבים המון העם שהוא רק כדי להציל נפש הנפטר מדינה של גיהנם, אלא יש בו תועלת רבה להכניסו לגן עדן ולהעלותו ממדרגה למדרגה, ולכן [אומרים קדיש] גם בשבתות וימים טובים שהרשעים מוצאים בהם מנוחה, ואין דנים אותם בגיהנם, כמבואר בזהר הקדוש (תרומה דף קנ)."

מכל זה למדנו איפוא, את גודל חשיבות אמירת הקדיש ומעלותיו, והטעמים שתיקנו לאומרו לאחר פטירת האדם.

קדיש יתום - חובה או מנהג

ה. והנה בדברי הבית יוסף והרמ"א שהובאו לעיל [אות ב] מפורש ש"נהגו לומר על אב ואם קדיש בתרא י"ב חדש", וכוונתם לקדיש הנאמר בתפילת שחרית אחרי אין כאלקינו. ואם כן יש לעיין מהו המקור למנהג הרווח היום לומר כמה פעמים קדיש בכל תפילה.

יסוד התשובות לשאלות אלו נמצא בדברי שו"ת מהרי"ל (החדשות, סימן כח) שנתבקש לתת "טעם למה נקרא קדיש יתום, ולמה הקטנים אומרים זה הקדיש, הואיל והוא דבר שבקדושה" [שהרי שנינו במסכת מגילה (כד, א) "קטן אינו פורס על שמע" - מפני "שהוא בא להוציא רבים ידי חובתן, וכיון שאינו מחויב בדבר, אינו מוציא אחרים ידי חובתם", רש"י שם].

והשיב המהרי"ל: "הקדיש הזה ניתקן אחר פסוקי דא"ר אלעזר א"ר חנינא ואחר שיר המעלות וכן אחר הדרשות. והיתומים שאומרים אותו לפי שאין יכולים לומר ברכו אלא אם כן נעשו גדול, דכל מי שאינו מחויב בדבר אינו מוציא אחרים ידי חובתם, וכולהו קדישי דעלמא תקנתא דרבנן נינהו, אבל קדיש זה לאו דבר שבחובה הוא, הלכך יכולים קטנים לאומרו. ובעובדא דרבי עקיבא הזכר גם כן יהא שמיה רבא. ומהאי טעמא נמי נ"ל דאפילו הגדולים קפדי טפי אקדיש דיתום [יותר] משאר קדישים וברכו, משום דקדיש זה הוי תוספת ולא חובה, וסברי דעבדי טפי קורת רוח להוריהם מבאחרים. ואין דעתי מסכמת עמהם בזה, דאדרבה גדול המצווה ועושה ממי שאינו מצווה ועושה. ומהר"ז רונקיל ז"ל אמר לנערים יתומים קטנים להרבות בהפטרות כדי לומר ברכו. ומה שנוהגין ביש מקומות לומר תדיר קדיש יתום, מעת שנתרבה שעת הזעם בעולם לא היו מסתפקים בשבתות וימים טובים [כפי שמובא במסכת סופרים שהיה המנהג לומר קדיש יתום בשבת לאחר מוסף]. והגדולים גם כן אין כולם רגילים לעבור לפני התיבה, וגם ראיתי שמוחים בהם [שלא] להתפלל כדי שלא יתפללו שאינו ראויים לכך".

למדנו מדבריו שיש הבדל מהותי בין הקדישים הנאמרים בתוך התפילה על ידי הש"ץ, שהם חובה, ולכן קטנים אינם יכולים לאומרם כדין כל דבר שבחובה. לבין הקדישים הנאמרים לאחר התפילה, שאינם דבר שבחובה, ולכן הם נאמרים גם על ידי קטנים. וכנראה מתוך הבדל זה, בתקופות הקשות שעברו על כלל ישראל "שנתרבה שעת זעם בעולם", רבבות יהודים נהרגו על קידוש השם ונתרבו היתומים רחמנא ליצלן, נוצר המנהג לומר קדישים נוספים [מלבד הקדישים שהם חובה בתפילה] כדי שיתומים רבים ככל האפשר יוכלו לומר קדיש. והיא הנותנת, מאחר והנהיגו לומר עוד קדישים, ואותם קדישים אינם דבר שבחובה, גם הקטנים רשאים לאומרם. וזהו איפוא הטעם שנקרא קדיש זה 'קדיש יתום'.

כפי הנראה, לאחר אותם ימי עברה זעם נהגו להוסיף עוד קדישים, ולומר קדיש כל יום, ולא רק בשבתות וימים טובים.

ו. כשנדייק בלשון הרמ"א הנ"ל, שהביא דין זה של אמירת קדיש אחר אביו ואמו בלשון "ונהגו", משמע שאמירת הקדיש אינה חיוב אלא מנהג.

מאידך, בערוך השלחן [לעיל אות ג] כתב ש"הקדיש הוא שבח גדול ונורא שתיקנו אנשי כנסת הגדולה אחרי חרבן בית ראשון". ומקור הדברים בשו"ת בנימין זאב (סימן רב) שכתב: "ולע"ד נראה שלפי שאין כל האנשים נכונים ומזומנים לומר כל התפילה וקדיש וברכו ולא כל האדם יודע גם לא יוכל להתפלל בכל עת, תיקנו חכמים הראשונים דבר שוה לכל, שיאמרו לפחות זה הקדיש בתרא שהוא דבר נקל וכל אדם יודע אותו. ומפני זה כל איש אשר נשא לבו בחכמה יתפלל ברוב מנחה ותפלת ערבית ושחרית, שכל עוד אשר יוסיף להתפלל ולהרבות באמירת הקדישים ניחא טפי לנפשות המתים. ואשר אין כח בו או דעת להתפלל כל התפילה, אומר זה הקדיש למען לא יהיה חסר מכל וכל ודו"ו. ומהלשון "תיקנו" משמע שתקנה זו נעשתה חובה.

ובספר דברי סופרים (אבלות סימן שעו ס"ק לז) כתב: "ומשמע בלבוש, שמה שכתב שהוא **תקנת ראשונים**, הכוונה שהם תיקנו שקדיש זה לא יאמרנו אדם אחר, ויניחו אותו ליתומים. אבל **עצם אמירת הקדיש הוא רק מנהג**. ומכל מקום **מצוה** על היתומים לומר קדיש על אב ואם ולעשות נחת רוח לנשמתם". וציין שם לדברי המהרש"ל בספרו ים של שלמה (קידושין פ"א סימן סג) בנדון אב שציוה את בנו שלא יאמר קדיש על אמו "דאין לשמוע לו, מאחר שנהגו מאבותינו הקדושים לומר קדיש יתום, מעובדא דר' עקיבא, שמורה ממנו שהוא זכות ונייח נפש לשוכני עפר לומר קדיש, הוי כאילו אומר לו שלא יעשה **דבר שהוא מדברי סופרים**, ובפרט מאחר שמצינו (קידושין לא, ב) שתיקנו **שמחוייב** לומר תוך שנה ראשונה הריני כפרת משכבו, כל שכן לומר קדיש. ועוד, אביו שמוחה בדבר, **עובר על ואהבת לרעהו כמוך**, ואסור לו לשמוע בענין זה".

ומבואר, כי אמירת קדיש יתום, הגם שעיקרה מנהג, אולם היא בגדר של מצוה מדברי סופרים, שהיתומים מחוייבים בה. וגם יש באמירת הקדיש קיום מצות 'ואהבת לרעהו כמוך'.

ובשו"ת יד אליהו (ח"א סימן סו) כתב שבאמירת הקדיש מקיים הן מצות עשה מדאורייתא של כיבוד אב ואם, וז"ל: "אמירת הקדיש שהוא מדברים העומדים ברומו של עולם, והדבר ידוע לכל שכל מגמת האב על הן שיצילנו הן מדינה של גהינם, והוא גדול ממצות כיבוד אב אשר מכבדו בחייו, שכמה פעמים האב מוחל על כבודו. אבל קדיש לא ניתן למחילה ולא יעשה האב בחייו למחול את הן מקדיש גם אם יתן איש לו איש כל הון ועושר שבעולם. וגם בפשוט הוא **בכלל מצות עשה דכיבוד אב שמחוייב לכבדו לאחר מותו**, ואין גנאי גדול מזה שאין הן חושש לומר קדיש על אביו, ומכל שכן דאנן סהדי אלו היה יודע האב ממיתתו פתאומית שהיה מצוה לו, שכל אב מקוה לזאת, וכאילו נצטוה הן בפירוש לומר קדיש". וכן מבואר בספר דרך פיקודיך (מצוה לג) "בכלל מצות כיבוד הנהוג בכל תפוצות ישראל, שיאמר הן קדיש בציבור עבור נשמת אביו ואמו ו"א חדשים שלמים אחר פטירתם, וכן בכל שנה ושנה ביום היארצייט אומרים קדיש. ומי שיועד לעבור לפני התיבה, עובר לפני התיבה, כי זה נחת רוח להנפטר ועילוי לנשמתו כשאומר הן קדושה וברכו בצבור".

ובשו"ת רב פעלים (ח"ב או"ח סימן יד) הוסיף שמאחר ונהגו לומר קדיש אחר פטירת אביו ואמו, הרי שמי שאינו נוהג כן נחשב **כמזלזל** בכבוד הנפטר: "ואצל העולם נחשב המחסר קדיש אחד מקדישים אלו, מזלזל בכבוד הנפטר. כי בעיני העולם אמירת כל הקדישים הם צורך גדול לנפטר, **וחובה גדולה** היא על היתומים לאומרם כולם, ואין לך **כבוד גדול** מאמירת הקדיש, והרואה את זה יושב ואינו אומר קדיש, חושב **מתעצל ומזלזל בכבוד הנפטר**".

קדיש בתרא - הקדישים שאחר התפילה

ז. על פי דברי המהרי"ל שהקדיש העיקרי הוא זה שנאמר בתפילת הש"ץ לפני העמוד, כתב בערוך השלחן (יורה דעה סי' שעו סע' יב) וז"ל: "הקדיש הוא ענין גדול ובהזמנה מזכים להמת הן להצילו מגיהנם והן להעלותו במעלות, אך עיקרי הקדישים הם מה שבתוך התפילה, אבל קדישים שאחר עלינו ושיר של יום, אינם אלא בשביל הקטנים. אבל מי שיכול להתפלל לפני העמוד יגיד הקדישים שבתוך התפילה, שהם העיקריים, ושאר התפילה יניח לקטנים ולא יגזול אותם. **ורבים מעמי הארץ טועים לומר דעיקר הקדיש הוא מה שאחר התפילה**, ונקרא קדיש יתום, ואינם יודעים בין ימינם לשמאלם".

ואכן, הרמ"א מביא את דין אמירת הקדיש בהלכות תפילה (או"ח סי' קלב סע' ב) "ואומרים קדיש יתום אחר עלינו". וכתב המשנה ברורה (ס"ק י') "שהרי לעולם צריכין לומר קדיש אחר שאמרו פסוקים, ובעלינו יש גם כן פסוקים וצריכין קדיש אחריו. אלא שנהגו בקדיש זה להניחו ליתום שמת אביו ואמו, מפני שיש יתומים קטנים או אפילו גדולים שאינם יכולים להיות שלוחי ציבור ולומר קדיש וברכו אחר אביו ואמו [שאם היו יכולים להתפלל לפני העמוד זהו טוב יותר מאמירת קדיש]. וכבר ידוע ממעשה דר' עקיבא תועלת הגדול שיש למת כשיש לו בן האומר קדיש וברכו, וביותר בתוך שנה ראשונה, לכך תקנו והניחו קדיש זה שאין צריך שום דבר יותר ליתומים, הן קטנים הן גדולים".

מפשטות דברי המהרי"ל משמע שהיתומים אומרים את כל הקדישים שבסוף התפילה, דהיינו: אחר עלינו, שיר של יום, ואין כאלקינו. ואם כן, היינו דברי הרמ"א בהלכות אבלות "נהגו לומר על אב ואם **קדיש בתרא** י"ב חדש", וכמו שכתב בספר דברי סופרים על הרמ"א (שם ס"ק לח) וז"ל: "קדיש בתרא, דהיינו הקדיש שאחר עלינו, כן כתב בחכמת אדם (כלל קעא סע' יב) וכן מבואר מדברי הרמ"א בהלכות תפילה שכתב ואומרים קדיש אחר עלינו. ומכל מקום מבואר בדברי כל הפוסקים, שיש ליתומים את כל הקדישים שאומרים אחר התפילה. וכלל הענין הוא, כי אותם קדישים שאומרים בתוך התפילה נתקנו כחלק מנוסח התפילה. ואותם קדישים הם ככל דבר שבקדושה, שאינם נאמרים אלא על ידי גדול, אבל הקדישים שאומרים לאחר התפילה שאינם חובה הקדישים של התפילה, יכולים הקטנים לאומרו. ומעתה מה שכתב הרמ"א **שהיתומים אומרים קדיש בתרא - כלול בזה כל הקדישים שאומרים אותם שלא מחמת סדר התפילה**, דהיינו הקדיש שאומרים אחר עלינו שאומרים אותו מחמת שיש בו פסוקים, ולעולם צריכין לומר קדיש אחר שאמרו פסוקים. וכן הקדיש שאחר שיר של יום, שאומרים אותו מחמת שיש בו פסוקים. וכן הקדיש דרבנן שאומרים אחר אין כאלקינו, שאומרים אותו מחמת שאמרו בו ברייתא וגמרא".

ברם, כפי שציין בדברי סופרים, לדעת האריז"ל "קדיש בתרא" הוא הקדיש הנאמר קודם עלינו לשבח, ולא זה שנאמר אחריו, כמו שכתב בכף החיים (סימן נה ס"ק כ) וז"ל: "ובענין הקדיש שאומרים היתומים, לפי דברי האריז"ל הוא דווקא קדיש בתרא שאומרים קודם עלינו לשבח, הוא מועיל לנשמת המת". ומבואר בדבריו, כי "קדיש בתרא" שהיה האריז"ל אומר בין בשחרית ובין בערבית (כמובא בבבא א"ש ח', לעיל אות ד) הכוונה לקדיש הנאמר **קודם** עלינו לשבח.

מנין הקדישים - להרבות בקדישים

ח. הבית יוסף (או"ח סימן נה ס"א) הביא את דברי שבולי הלקט (תפילה סימן ח) "ואין פוחתים **משבע** קדישים בכל יום, והגאונים כתבו על שם הכתוב (תהלים קיט, קסד) שבע ביום הלתיך". ושבע הקדישים הם: ארבע בשחרית - קודם יוצר אור (חצי קדיש), אחרי חזרת הש"ץ (חצי קדיש), אחרי אשרי ובא לציון (קדיש תתקבל), אחר עלינו. ושלושה במנחה וערבית - אחרי אשרי (חצי קדיש), קודם שמונה עשרה של ערבית (חצי קדיש) ולאחר תפילת ערבית, אחרי חזרת הש"ץ (קדיש תתקבל). ובפרישה כתב: "והא דלא חשיב קדיש אחר תפילת שמונה עשרה למנחה, דהיינו קודם התחלת תפילת ערבית. יש לומר, דכל שכן הוא מקדיש שאחר תפילת שמונה עשרה של שחרית".

בספר גשר החיים (ח"א פרק ל אות ז) סיכם את הדעות השונות בענין מנין הקדישים הנאמרים בכל יום, וז"ל: "בספר כף החיים (ריש סי' נה) הביא בשם האריז"ל שצריכים לומר (ולשמוע) **י"ב** קדישים ליום: ששה בשחרית, ארבע דלעיל, ואחד אחר אין כאלקינו, ואחד קודם הודו (או קודם ברוך שאמר). וששה במנחה וערבית (על פי מנהגי הספרדים שנים במנחה וארבע בערבית, ולפי האשכנזים שלוש במנחה ושלושה בערבית), עכ"ד. ואנו נוהגים י"ג קדישים, היינו גם קדיש אחר שיר של יום (אף שאין זה חובה). ועל דבר זה סיים בכף החיים, שיש שנהגו י"ג קדישים כנגד י"ג מידות (אלא שהוא הוסיף את הקדיש על פי מנהגי הספרדים אחר למנצח בנגינות שאחר מנחה).

והנה השערי תשובה (או"ח סימן נה ס"ק א) והמשנה ברורה (שם ס"ק א) הביאו בשם ספר כנסת הגדולה: "כאשר טוב למעט בברכות, כך טוב למעט בקדישים", וציינו למה שכתב בתשובת דבר שמואל (סימן קפג) "קרא תגר על זה שנאספים עשרה בני אדם ואומרים כמה קדישים על פסוקי תורה או משנה או גמרא". ובתוך דבריו כתב הדבר שמואל: "שמתו פי כפיו וצערו מתרעם על מדות הללו המרבים באמירת הקדישים בכל מקום ובכל זמן מבלי הקדמת תיקון תפלה וקריאה וכוונה כראוי עד שנמצאו כמזלזלים בהדרת קודש, ומתישים כח קדושת ה' הגדול והנורא. וחזינו לרבנן קשישי במסכת שבת פרק כל כתבי, דלייטי לאומר הלל בכל יום משום האי טעמא דזילותא והוקר רגלך וכו', **כעין הרבות בברכות בלי צורך שאסרו הפוסקים**". וכן דעת ערוך השלחן (סי' נה ס"ג) שכתב: "יש מהמון בני ישראל, שסוברים שמצוה להרבות בקדישים, וכמה טועים הם, וקורא אני עליהם (איכה ד, א) תשתפכנה אבני קדש בראש כל חוצות. ואין משתמשים בשרביטו של מלך מלכי המלכים הקב"ה רק כפי מה שהרשה אותנו, והמרבה בהם מזלזל בהדרת קודש. וכבר כתב אחד מגדולי הפוסקים בסימן הזה דכשם שטוב למעט בברכות כמו כן טוב למעט בקדישים. ואחד מיוחד מגדולי החסידים צעק מרה על זה [החסיד דבר שמואל בתשובה סימן קפג] המרבים באמירת הקדישים וכו' מתישים כח קדושת ה' הגדול והנורא".

אולם לעומתם כתב האשל אברהם (בוטשאטש סי' נה) שאדרבה, כל המרבה באמירת קדישים הרי זה משובח: "נראה דלא שייך מוסיף באמירת קדיש. ואין זה כאמירת ברכות שצריך לזהר מלהרבות בברכות שאין צריכות, מה שאין כן בזה לא מצינו שום קפיידא. **וגם שהיא דבר שבקדושה**, על כל זה **אינו בבחינת ברכה**. והרי גם י"ג מידות קיימא לן שהם בגדר דבר שבקדושה שאין לאמרם פחות מעשרה כידוע, ומכל מקום אין קפיידא להרבות באמירתם כמה פעמים זה אחר זה ברצופים וכנהוג. ומכל שכן קדיש, שאין בו שום הזכרה, ולא שום שם שאינו נמחק, דפשיטא שאין שום קפיידא לחלק מזמורים לומר ביניהם קדישים וכנהוג. אך המנהג הוא כשאנשים שונים רוצים כל אחד ואחד לומר קדיש, שבכהאי גוונא אין שום קפיידא בהחלט לכולי עלמא, כיון שכל אחד ואחד אומר קדיש אחד. ונתקן מתחילה שיאמרו כל אחד ואחד הרוצה לאמרו. ומצד זה נראה שאין למעט מאמירת קדישים הנהוגים בכל יום עכשיו: אחר שיר של יום, ואחר אין כאלקינו, ואחר עלינו וכדומה, וגם אם אין שם אבל לא יגרעו מהם. וכן אני נוהג לומר כל קדישים אלו. כשאני מתפלל לפני העמוד". וסיים האשל אברהם: "ולזה כבר נתפשט המנהג בכל מעריב בזמנו לומר פסוקים מלוקטים והם יותר משלשה, ואחר כך קדיש וברכו. ונתפשט כעת על פי דפוס לומר גם פסוק והוא רחום יכפר עון וגו' ה' הושיעה וגו' קודם הקדיש. וביום טוב אומר אני גם כן ג' פסוקים וקדיש וברכו, וכן הוא נכון על הצד היותר טוב".

מפורשת איפוא מחלוקת בין הפוסקים, האם ריבוי אמירת קדישים הוא מעלה, וכל המרבה הרי זה משובח. או שח"ו יש בזה חסרון, ואולי אפילו איסור שמזלזל בהדרת הקודש, בדומה לאיסור לברך ברכה שאינה צריכה, וצ"ב מה שורש המחלוקת.

* * *

ט. ביאור הדברים נראה בהקדם מה שהסתפקנו בפתיחת השיעור, מה גדרו של **קדיש יתום** הנאמר לאחר סיום התפילה. האם נחשב **חלק מהתפילה**, ויש עליו שם תפילה. או **שאינו חלק מהתפילה**, אלא תקנת חכמים **שקבעו לאומרו בסוף התפילה** וצירפוהו לתפילה, אבל אין לו דין תפילה.

ובהסבר צדדי הספק נראה, על פי דברי האחרונים (קהילות יעקב, ברכות סימן טז; הגר"ש רוזובסקי, ספר זכרון שמואל סימן כב) בביאור מחלוקת הראשונים המובאת בתוספות (ברכות כו, ב ד"ה טעה) בדין מי שטעה ולא אמר 'עלה יבוא' בתפילת מנחה של ראש חודש [ובערב כבר לא ראש חודש], האם צריך להתפלל ב' פעמים ערבית. מצד אחד כתב רבינו יהודה ש"לא יתפלל עוד בלילה, דלמה יתפלל עוד, הרי כבר התפלל כל תפילת המנחה מבעוד יום לבד ראש חודש שלא הזכיר, אם כן אין מרויח כלום אם יחזור ויתפלל במוצאי ראש חודש, שהרי לא יזכיר עוד תפילת ראש חודש, ושמונה עשרה כבר התפלל". אולם מצד שני הביאו התוספות את דברי רבי משה מאלווא"ר שדייק מדברי הרי"ף, שצריך להתפלל ב' פעמים ערבית. ושיטה זו מוסברת יותר בדברי הרא"ש בסוגיא שהביא שחכמי פרובינציה היו אומרים שמכיון ולא יצא ידי חובתו בתפילה שבה לא אמר 'עלה יבוא' "הוא ליה כאילו לא התפלל" ולכן צריך להתפלל בערבית של מוצאי ראש חודש פעמיים.

ויסוד מחלוקתם, שהדבר תלוי מהי הגדרת ה"הזכרות" [עלה יבוא', 'טל ומטר', 'ענגו' וכיו"ב] הנאמרות בתפילה, וכתוצאה מכך כיצד מוגדרת תפילה ששכח מלומר בה הזכרה: האם ההזכרה היא חלק ממטבע התפילה, ואם כן, כששכח את ההזכרה הרי זה כאילו כלל לא התפלל, ועל כן צריך להשלים את התפילה בתפילה הסמוכה לה [כן דעת הר"מ מאלווא"ר וחכמי פרובינציה]. אך אם ההזכרה אינה חלק ממטבע התפילה, אלא יש לה דין "הזכרה" ו"תוספת" שיש להוסיף על עצם התפילה, הרי כששכח ולא אמר את ההזכרה הרי זה נחשב שהתפלל, אלא שחסרה לו ההזכרה, ולכן באופן ש"לא ירויח דבר" בתפילה השנייה, וכגון בנדון הנ"ל [לא אמר 'עלה יבוא' במנחה של ראש חודש] - אין לו לחזור ולהשלים בתפילה הסמוכה [כן דעת רבינו יהודה המובא בתוספות].

על דרך זה יש להסתפק, האם כאשר תיקנו לומר קדיש יתום הרי זה נעשה חלק מגוף התפילה. או שכפי שמצאנו בהזכרת מעין המאורע, שאף שתיקנו וחייב להזכיר בתפילה, מכל מקום אין ההזכרות חלק מגוף התפילה, כך גם ניתן לומר בקדישים שתיקנו לאמרם לאחר התפילה, אף שצריך לאומרם, מכל מקום אינם חלק מגוף התפילה אלא נתקנו כהוספה לתפילה.

ולכאורה נראה להוכיח שהקדיש הנאמר אחרי עלינו אינו חלק מהתפילה, מדברי המהרי"ל הנ"ל [אות ה] שכתב כי קדיש זה "לאו דבר שבחובה הוא, הלכך יכולים קטנים לאמרו". ואם כן, עצם העובדה שקטן אומר קדיש למרות שקדיש הוא דבר שבקדושה, מוכיחה כי הוא אומר את הקדיש בגלל שאין זה חלק מהתפילה.

אולם יש לדחות זאת ולומר, שגם אם קדיש זה חלק מהתפילה, אולם ודאי שאין הוא חובה, וזו איפוא הסיבה לחלק בין הקדישים הנאמרים בתוך התפילה על ידי הש"ץ, שהם חובה, ולכן קטנים אינם יכולים לאומרם כדון כל דבר שבחובה'. לבין הקדישים הנאמרים לאחר התפילה, שאינם דבר שבחובה, ולכן הם נאמרים גם על ידי קטנים.

* * *

ונראה כי הספק מה גדרו של קדיש יתום הנאמר לאחר סיום התפילה, האם נחשב חלק מהתפילה, או שאינו אלא תקנת חכמים שקבעו לאומרם בסוף התפילה וצירפוהו לתפילה, אבל אינו חלק מהתפילה - עומד ביסודן של כמה מהלכות קדיש.

התחילו עשרה להתפלל ויצאו מקצתם - אם אומרים קדיש

י. בשלחן ערוך (או"ח סי' נה סע' ב) נפסק: "אם התחיל לומר קדיש או קדושה בעשרה ויצאו מקצתן, גומרים אותו הקדיש או אותה הקדושה שהתחיל, והוא שנשתיירו רוב". ובהמשך (סעיף ג) נפסק: "אם התחיל באבות ויצאו מקצתן, גומר אפילו קדושה". והרמ"א כתב: "ואם יצאו מקצתן לאחר שהתחילו להתפלל יוצר, לא יתחיל הש"צ להתפלל התפלה בקול רם, דכבר נשלם תפלת יוצר. ואם יצאו לאחר שהתחיל בקול רם וקדושה, יכולים להשלים כל סדר קדושה ולומר הקדיש שלם שלאחריה דשייך לתפלה, שהרי אומר תתקבל צלותהו".

אמנם במשנה ברורה (ס"ק כ) מפורש שאת הקדיש הנאמר אחרי עלינו לשבח לא יאמר אם יצאו חלק מהמתפללים ולא נשאר מנין, וז"ל: "אבל הקדיש שאחר עלינו לא יאמר בזה, ואפילו אם התחיל לומר עלינו בעשרה ויצאו מקצתן, גם כן לא יאמר הקדיש דאינו אלא מנהג" [והיינו לפי נוסח אשכנז, ואילו לפי נוסח ספרד הכוונה לקדישים הנאמרים משיר של יום ואילך].

ומפורש איפוא, שיש הבדל הלכה למעשה בין הקדישים שהם חלק מהתפילה - אשר מותר לאומרם גם כשאין כבר עשרה, מכיון שבשעה שהתחילו את התפילה היו עשרה, ואם כן סיום התפילה, ובכלל זה אמירת הקדיש, נגרר אחרי ההתחלה, ושפיר רשאי לומר את הקדיש. ובין הקדישים הנאמרים אחרי התפילה, שאינם נחשבים חלק מהתפילה, ולכן אם בשעת אמירתם אין עשרה, לא ניתן לאומרם.

ובטעם הדבר, כתב המשנה ברורה, משום שהקדישים הללו אינם אלא "מנהג". ודבריו מבוארים היטב לפי האמור לעיל [אות ה-ו] שיש הבדל בין הקדישים שבתוך התפילה שנתקנו כחלק מהתפילה, לבין הקדישים שלאחר התפילה הנאמרים על ידי היתומים שהם מנהג שיסודו בתקנה שהיתומים יאמרו את הקדיש. ולכן רק בקדישים שהם חלק מהתפילה, שייך

לומר שאם בתחילת התפילה היה מנין ויצאו מקצת מהמתפללים, נגרר סוף התפילה [שהוא חלק מהתפילה] אחר ההתחלה, ויאמר קדיש, כי בהתחלה היה מנין. מה שאין כן בקדישים שאחר התפילה שאינם אלא מכח מנהג, אין הם חלק מהתפילה, ולכן אם בשעה שצריכים לאומרם אין עשרה, לא יוכל לומר קדיש כי כבר אין זה חלק מתחילת התפילה שנכחו בה מנין מתפללים.

צירוף קטן לעשרה לצורך אמירת קדיש

יא. כאשר אין עשרה מתפללים בבית הכנסת, נחלקו הפוסקים, האם ניתן לצרף קטן לתשעה מתפללים גדולים. בשו"ע (או"ח סימן נה ס' ד) כתב: "יש מתירין לומר דבר שבקדושה בתשעה וצירוף קטן שהוא יותר מבן שש ויודע למי מתפללים, ולא נראים דבריהם לגדולי הפוסקים. והוא הדין דעבד ואשה אין מצטרפים". והרמ"א הוסיף: "מיהו יש נוהגין להקל בשעת הדחק". והביא המשנה ברורה (ס"ק כד) בשם המגן אברהם: "ובזמנינו נוהגים לצרף קטן על ידי חומש שבידו, ומיהו דווקא לשמוע ברכו וקדיש שהוא חיוב, אבל קדיש שאחר עלינו לא יאמרו". ולכאורה לא מובן, מדוע חילק המג"א בין הקדישים שבתוך התפילה, שניתן לצרף קטן לצורך אמירתם, ובין הקדיש שאחר עלינו, שלא ניתן לצרף קטן.

וצריך לומר, שכנראה סובר המג"א שגם לאחר שתיקנו לומר את הקדישים שלאחר התפילה, מכל מקום **הקדישים אינם חלק מהתפילה** אלא תוספת ומנהג בעלמא, ולכן אין זה נקרא 'שעת הדחק' לומר את הקדישים הללו, ולכן אין היתר לצרף קטן למנין כדי לאפשר את אמירתם. מה שאין כן קדיש וברכו, שהם חלק בלתי נפרד מהתפילה, כאשר לא יהיה ניתן לאומרם בציבור כי אין מנין עשרה, הרי זה 'שעת הדחק' המאפשרת צירוף קטן לתשעה מתפללים.

[ואמנם בקובץ וילקוט יוסף (שנת י"ח, תרע"ו, קונטרס ט"י) כתב הרב אליעזר חיים דייטש (אב"ד באניהאד) כי גם לדעת המג"א, במקרה של יתום קטן שאם לא נצרפו לעשרה לא יוכל לומר קדיש, הרי זה שעת הדחק עבורו, ולכן אפשר לצרפו למנין: "לענין קדיש גם כן יש לומר, דהיכא שאם לא יצרפו קטן לא יוכל לעשות שום דבר לתועלת נשמת אבותיו, גם כן מקרי שעת הדחק. וכוננת המג"א מה שכתב דאחר עלינו לא יאמר קדיש בצירוף קטן, היינו היכא דליכא יתום דגם כן אומרים קדיש אחר עלינו כמבואר ברמ"א, כהאי גוונא פסק המג"א דאחר עלינו, כיוון שאינו נחוץ כל כך לא יאמרו קדיש בצירוף קטן"].

האם דין 'עובר לפני המתפלל' נאמר גם בקדיש

יב. הלכה פסוקה בשלחן ערוך (או"ח סי' קב ס' ד) "אסור לעבור כנגד המתפללים בתוך ד' אמות".

והנה דין זה לא נזכר בשו"ע ובמשנה ברורה בהלכות קדיש, שאסור לעבור לפני האומר קדיש. אולם הבן איש חי (שנה ראשונה פרשת ויחי אות י) כתב: "כשם שאסור לעבור לפני המתפלל, כך אסור לעבור לפני האומר קדיש, כמו שכתב בברכי יוסף (סי' נה ס"ק ט). מיהו נראה אם הגיע האומר קדיש ל"על ישראל", ויש לזה צורך לעבור לפניו, שרי, וכן אנחנו נוהגים". וכן דעת כף החיים (סי' נג אות ט) שכתב: "והוא דאסור לעבור נגד האומר קדיש, הוא מתחילת הקדיש עד דאמירן בעלמא ואמרו אמן. אבל אחר כך כשאומר על ישראל וכו' ויהא שלמא וכו', לית לן בה. דזו היא מנהגא בעלמא ולא מן נוסח הקדיש, כמו שנתבאר לעיל סי' נא אות י ואות כא".

ובספר אשי ישראל (פרק כט הערה לב) הוסיף: "והגר"ח קנייבסקי כתב לי, דלפי זה הוא הדין דאסור לשבת כנגד האומר קדיש [שכן נפסק בהלכות תפילה (סי' קב ס' א) "אסור לישוב בתוך ד' אמות של מתפלל בין מלפניו בין מן הצדדים"]. אך שיש לעיין שהמשנה ברורה לא הביא כלל דין זה שלא לעבור כנגד האומר קדיש, עכ"ל".

ולכאורה גם נדון זה, האם דין 'עובר לפני המתפלל' נאמר גם בקדיש, תלוי בשאלה מה גדרו של **קדיש יתום** הנאמר לאחר סיום התפילה. אם הקדיש נחשב **חלק מהתפילה**, מסתבר שגם דין 'עובר לפני המתפלל' נאמר בקדיש. אבל אם הקדיש אינו אלא תקנת חכמים **שקבעו לאומרו בסוף התפילה** וצירפיהו לתפילה, אבל אינו חלק מהתפילה - לכאורה לא נאמר בקדיש דין 'עובר לפני המתפלל'. ואם כן, מסתימת השו"ע והמשנה ברורה שלא הביאו את דין 'עובר לפני המתפלל' גם בקדיש, נשמע שלדעתם קדיש יתום אינו חלק מהתפילה.

ג' פסיעות לאחר אמירת הקדיש

יג. בתרומת הדשן (סימן יג) דן בשאלה: "ש"ץ שמסיים הקדיש בעושה שלום, צריך לפסוע בתחילה ג' פסיעות לאחוריו ואחר כך יתחיל בעושה שלום, או אומר עושה שלום בשעה שהוא פוסע". ואת התשובה לשאלה זו מצא תרומת הדשן בדיני הפסיעות שלאחר תפילת שמונה עשרה, וז"ל: "יראה דפוסע מקודם ג' פסיעות ואחר כך מתחיל בעושה שלום, דגרסינן ביומא (נג, ב) ובאלפס ובאשירי פרק אין עומדין מייתי לה, אמר ר' אלכסנדר אמר ריב"ל המתפלל צריך שיפסיע ג' פסיעות לאחוריו ואחר כך יתן שלום, ואם לא עשה כן ראוי לו שלא התפלל, ומשום שמעיה אמרו צריך לתת שלום לימין תחילה ואחר כך לשמאל, ע"כ". ומבואר בדבריו השוואה בין הקדיש לבין תפילת שמונה עשרה לענין הדרך שבה יש לפסוע ג' פסיעות לאחר הקדיש. דברי תרומת הדשן נפסקו בשו"ע (או"ח סימן נו ס' ה) "לאחר שסיים הקדיש, פוסע ג' פסיעות ואחר כך אומר עושה שלום".

אולם בהמשך דבריו כתב תרומת הדשן: "וכן הדעת נוטה דחד עניינא אינון [היינו ג' הפסיעות שאחר הקדיש וג' הפסיעות שאחר שמונה עשרה], דהש"ץ אינו פוסע לאחוריו לאחר תפילתו שמתפלל בקול רם, אלא ממתין הוא עד סוף הקדיש שלם שתקנוה חכמים לש"צ אחר כל תפילה, אלא שמפסיקים בקריאת ספר תורה וסדר קדושה והלל ואבינו מלכנו וכהאי גוונא כולהו לסדר התפילה באין, וקדיש לאחריהם חוזר עיקר על התפילה דשמונה עשרה". ומכאן משמע שההשוואה היא רק בין קדיש 'תתקבל' הנאמר לאחר חזרת הש"ץ לבין תפילת שמונה עשרה, מכיון שקדיש 'תתקבל' הוא סיום התפילה, אבל בקדישים האחרים לא נאמרה ההלכה שצריך לפסוע ג' פסיעות כמו בשמונה עשרה.

ומפורש כן בכף החיים (סי' נו ס"ק לו) בשם המטה יהודה: "פוסע ג' פסיעות, רצונו לומר, הקדיש של תתקבל שאחר התפילה, כדמוכח מתשובת תרומת הדשן (סימן יג), דלא מיירי אלא בתפילה של חזרת הש"ץ שאינו פוסע בסיום התפילה, שכבר פסע בעמידה דלחש, ובחזרה ממתין עד אחר קדיש תתקבל, ואז פוסע ותעלה לו פסיעה זו לתפלתו בחזרה, וכל הנך תחנונים שאומרים אחר התפילה הוו כתפילה אריכתא יעו"ש. וכ"כ הלבוש (סי' קכב) והביאו מג"א (ס"ק יא) יעו"ש. אבל קדיש שאינו אחר תפלת החזרה אין לפסוע. והשו"ע דסתם ולא פירש, נראה דסמך על התפשטות המנהג שאין פוסעים בשאר הקדישים כי אם הש"ץ אחר קדיש תתקבל ביום שמתפללין בחזרה דווקא".

גם הרב יעקב אפשטיין בספרו חבל נחלתו (סימן ד) דן בשאלה "האם בכל קדיש צריך לפסוע, בין בקדיש שלם [תתקבל] שבסוף התפילה, בין בקדיש דרבנן, בין בקדיש יתום, או שרק בקדיש שלם". ולדעתו "ג' הפסיעות לאחור עניינם סיום התפילה כעבד הנפטר מרבו", כמבואר בשבולי הלקט (תפילה סימן יח) "ומצאתי לגאונים ז"ל מאי זה טעם חוזרים לאחוריהם שלוש פסיעות לאחר תפילה. מפני שכשאדם עומד בתפילה עומד במקום קדושה ושכינה למעלה מראשו של אדם, שנאמר שויתי ה' לנגדי תמיד. ותוך ארבע אמות למקום עמידתו מקום קדושה הוא. ומנין, שכך אמרו חכמים אסור לאדם לישב בארבע אמות של תפילה. וכיון שכן הוא, כיון שנפטר אדם מתפילתו צריך לפסוע ג' פסיעות לאחוריו, כדי שיצא ממקום קדושה ויעמוד במקום חול. וראיה לדבר שכיון שחוזרים שלש פסיעות לאחוריהם נותנים שלום זה לזה, כלומר עד עכשיו היינו במקום קדוש ויצאנו למקום חול".

ולפי זה כתב בספר חבל נחלתו: "ונראה שאף דבריו מתפרשים דווקא בפסיעות של סיום תפילה או קדיש דרבנן בסיום לימוד, אבל בקדישים חוזרים, כגון בקדיש יתום בסוף תפילת שחרית שהמתפלל כבר פסע ג' פסיעות, או בסיום תפילתו בלחש, או שאם הוא ש"צ אף בקדיש שלם, לא נראה שיפסע שוב ושוב בכל קדיש ג' פסיעות. ואין זה ראוי להתנהג כך להיפטר שלש וארבע פעמים מרבו". וסיים: "ואע"פ שנהגו רוב הציבור לפי מראה עיני לפסוע בכל קדיש וקדיש, נראה לי שאין נכון לעשות כן".

ברם בשו"ת יביע אומר (ח"ה או"ח סימן ט) מסיק שצריך לפסוע אחר כל הקדישים, כמנהגי היום: "ומעתה מבואר יוצא להלכה שאין חילוק בין קדיש תתקבל לשאר קדישים שמסיימים עושה שלום במרומיו וכו', שאם צריכים לפסוע ג' פסיעות בקדיש תתקבל, צריך לפסוע בכל הקדישים. ואם אין צריך לפסוע בשאר הקדישים הוא הדין נמי בקדיש תתקבל שאחר החזרה. וז"ל מרן בית יוסף (סוף סימן נו), נהגו שאותו שאומר קדיש פוסע לאחוריו ג' פסיעות לאחר שסיים הקדיש, וכתב בתרומת הדשן (סימן יג) שפוסע מקודם ג' פסיעות ואחר כך מתחיל בעושה שלום, ע"כ. וכן סתם מרן בשו"ע (סוף סימן נו) וז"ל, לאחר שסיים הקדיש פוסע ג' פסיעות ואחר כך אומר עושה שלום במרומיו. ומוכח מלשונו הטהור, שאין חילוק בין השליח ציבור לשאר אדם שאומר קדיש י"ה שלמא או קדיש על ישראל, כולם נוהגים לפסוע ג' פסיעות לפני עושה שלום במרומיו... אמנם ראיתי למהר"י סופר בכף החיים (סי' נו ס"ק לו) שכתב שהמנהג כמ"ש המטה יהודה ודעימיה שאין עושים ג' פסיעות כי אם בקדיש תתקבל שאחר חזרה. ושכן משמע בספר התיקונים ושער הכוונות, שאין מקום לג' פסיעות אלו אלא אחר תפלת עמידה. ומדברי התיקונים ושער הכוונות אין שום ראיה שתהיה איזה קפידא אם פוסע בסוף כל קדיש. ממילא יש לחוש לכל הפוסקים הסוברים שצריך לפסוע בכל קדיש, ובפרט שכן הוא דברי מרן שקבלנו הוראותיו".

לפינו מחלוקת הפוסקים, האם ההלכה המפורשת בשו"ע לפסוע ג' פסיעות לאחר סיום הקדיש, נאמרה רק בקדיש 'תתקבל', או בכל קדיש יתום. ונראה לתלות מחלוקת זו בשאלה מה גדרו של קדיש יתום הנאמר לאחר סיום התפילה. אם הקדיש נחשב חלק מהתפילה, נראה שהסברא המבוארת בתרומת הדשן שצריך לפסוע ג' פסיעות לאחר הקדיש כיון שזהו סיום התפילה, נכונה גם כלפי קדיש יתום, שהרי אף קדיש זה הוא חלק מהתפילה. מה שאין כן אם נאמר שהקדיש אינו אלא תקנת חכמים שקבעו לאומרו בסוף התפילה וצירפוהו לתפילה, אבל אינו חלק מהתפילה - אכן יש לחלק בין קדיש תתקבל לבין שאר הקדישים, כמו שהביא בכף החיים בשם המטה יהודה, שרק בקדיש תתקבל שהוא אחר התפילה יש לפסוע ג' פסיעות, ולא בקדישים האחרים.

והנה בשולי גליון ספר חבל נחלתו, מובאת הערת הרב אביגדור נבנצל: "כתבו שלא לעבור לפני האומר קדיש, והיינו שדנוהו כעומד לפני המלך, כנראה בגלל המעלה הגדולה של קדיש ואמן י"ה שמייה רבא, (עי' ברכות ג' ע"א וכו"א ע"ב). הלכך שפיר צריך להיפטר אחר כל קדיש". ודבריו מובנים על פי המבואר לעיל [אות יב] בטעם דברי הפוסקים שנקטו שדין 'עובר לפני המתפלל' נאמר גם בקדיש, שהוא משום שקדיש יתום נחשב חלק מהתפילה, ואם כן הוא הדין גם לענין ההלכה שצריך לפסוע ג' פסיעות גם לאחר אמירת קדיש יתום, שכן אם הקדיש נחשב חלק מהתפילה, הרי שצריך לפסוע ג' פסיעות גם לאחר קדיש יתום מכיון שקדיש זה הוא חלק מסיום התפילה.

עמידה בשעת שמיעת הקדיש

יד. כתב הדרכי משה (סימן נו ס"ק ה) ז"ל: "ובמהרי"ל שהוא לא היה עומד בשעת קדיש וברכו, אך כל קדיש שתפסו מעומד נשאר עומד עד שסיים אמן יהא שמיה רבא. והמנהג לעמוד, וכן מצאתי בהגהת מרדכי בדפוס החדש פרק תפילת השחר (שלטי גיבורים אות ה) בירושלמי, קום כי דבר ה' אליך, מכאן א"ר אליעזר כד עני אמן יהא שמיה רבא וכו' וכל דבר שבקדושה בעי למיקם על רגלוהי, עכ"ל". וכן נפסק ברמ"א (או"ח נו, א) "ויש לעמוד **כשעונים** קדיש וכל דבר שבקדושה".

וכתב המשנה ברורה (ס"ק ז-ח) ז"ל: "ויש לעמוד עד אחר שסיים אמן יהא שמיה רבא, ויש אומרים שיש לעמוד עד אמן שלאחר יתברך וכו' ואמרו אמן. ויש אומרים שאין צריך לעמוד, אלא שכל קדיש שתפסו מעומד, כגון לאחר הלל לא ישב עד שיענה אמן יהא שמיה רבא, **ויש לחוש לדברי המחמירים**. ויש ללמוד ק"ו מעגלון מלך מואב שהיה נכרי וקם מעצמו מעל כסאו לדבר ד', כל שכן אנחנו עמו". [ובספר קרית חנה דוד (או"ח הלכות תפילה סימן א) הביא לשון הרמב"ם (הלכות תפילה פ"ט ה"ח) "במנחה אומר שליח ציבור אשרי יושבי ביתך וכו' קורא הוא והעם מיושב, ועומד שליח ציבור ואומר קדיש **והם עומדים אחריו**, ועונים כדרכם ומתפללים כולם בלחש... ועומד [לאחר אמירת תחנון מיושב] ואומר קדיש, וכל העם עונים כדרכם ונפטרים למעשיהם". וכתב: "משמע שאין עונים עד שיעמדו, וכן משמעות [לשון הרמב"ם] עומדים אחריו, דמשמע שמיד שעומד ש"ץ ומתחיל לומר קדיש מיד עומדים אחריו. וכן מצאתי כתוב בהרב תפלה לדוד בדיני משפט ברכת ערבית (סימן שב) ז"ל, בערבית יקום להתפלל כשמתחיל הש"ץ קדיש, וכן כתב מהר"ח, עכ"ל ע"ש, וזה מסכים למשמעות דברי הרמב"ם הנ"ל"].

ומבוארת בזה מחלוקת הפוסקים, האם הקהל צריך לעמוד בשעת אמירת אמן אחר הקדיש, ופסק המשנה ברורה שיש לחוש לדעת המחמירים שצריך לעמוד. ואילו בערוך השלחן (סימן נו סע' ט) הטיל פשרה בין הדעות, וכתב: "וכמדומה לי שהמנהג שהקדישים המוכרחים בתוך התפלה יש לעמוד, ושאר קדישים אין הכרח לעמוד".

ודבריו מובנים היטב אם ננקוט שהקדישים שנאמרים לאחר התפילה אינם חלק מהתפילה, ואז שפיר יש לחלק בין "הקדישים המוכרחים בתוך התפלה" שבהם יש לעמוד, לבין "שאר קדישים", דהיינו הקדישים שנאמרים לאחר התפילה, שאינם חלק מהתפילה, שבהם "אין הכרח לעמוד".

ובדעת המחמירים לעמוד בעת אמירת **כל** הקדישים, צריך לומר שסוברים שגם הקדישים שנאמרים לאחר התפילה הם חלק מהתפילה, ולכן אין לחלק בין הקדישים, ובכולם צריך לעמוד בשעת אמירתם.

אמירת הקדיש ב'רגל ישרה'

טו. והנה, הנדון לעיל האם צריך לעמוד בקדיש היה ביחס **לשומעים**. אמנם מצינו נדון נוסף, האם **האומר** את הקדיש צריך לכיין את שני רגליו, וכמו שנפסק בהלכות תפילה (סימן צה סע' א) "יכוין רגליו זה אצל זה בכיין כאילו אינם אלא אחד, להדמות למלאכים, דכתיב בהם (יחזקאל א, ז) ורגליהם רגל ישרה, כלומר רגליהם נראים כרגל אחד". והשאלה היא, האם הלכה זו נאמרה גם באמירת קדיש.

וכתב בספר דיני הקדיש ומעלתו (עמ' יג) ז"ל: "האומר קדיש יאמרנו מעומד ובכיוון רגליו כמו בתפילת שמונה עשרה. אולם בהגהות מקור חיים על השו"ע (סי' נה סע' א) כתב: "נ"ל דגם ודאי דבר שבקדושה עמידה בעי, מכל מקום לומר קדיש דווקא בשיווי רגלים אין לנו ראיה. וקדושה דבסוף סי' צ"ה וסי' קכ"ה, שאני, דגם שם אין חיוב, אך טוב".

ובשו"ת רבבות אפרים (ח"ד סימן מד אות ו) כתב: "נשאלתי ולא מצאתי אם מבואר אם צריך לחבר רגליו בשעה שאומר קדיש. אבל עי' בכף החיים (סימן נה ס"ק ט) שכתב שאסור לעבור כנגד האומר קדיש עד שמגיע לאמירן בעלמא ואמרו אמן. ואם כן משמע דקדיש שוה לקדושה, וצריך לחבר את הרגלים יחדיו". ועוד כתב ברבבות אפרים (שם אות קיג) ז"ל: "אמירת קדיש ברגל ישרה לא מצאתי מפורש, אבל י"ל כיון דקדושה נאמרת בעמידה מפני שאנו מתדמים למלאכים, כמו שאומרים נקדש וכו' כשם שמקדישים אותו בשמי מרום, דהיינו כמלאכים, והם אומרים בעמידה, וכמ"ש ורגליהם רגל ישרה. הוא הדין קדיש, שנקרא על שם הקדושה שבו, יתגדל ויתקדש, ולפיכך צריך עשרה משום דכל דבר שבקדושה אין אומרים פחות מעשרה. וראיתי בספר הקדיש ומקורו משמעותיו ודיניו להרה"ג ר' דוד אסף, חיפה תשכ"ו (עמ' ר"ב) שכתב ז"ל, וכן יש ליזהר באותם תינוקות שאומרים קדיש, שיהיו חגורים אזורם, ולכיון רגלם זה אצל זה כמו בתפילה. ובמקורות אות ד' ציין לכף החיים סי' צ"ה וסי' קכ"ה, עכ"ל. ועיינתי שם ולא דן בקדיש כי אם בקדושה. ומסתבר דהוא כמו שכתבנו, דקדיש דינו כקדושה".

ונראה שגם נדון זה, האם צריך לומר את הקדיש ב'רגל ישרה' כשם שמתפללים שמונה עשרה, תלוי בשאלה מה גדרו של **קדיש יתום** הנאמר לאחר סיום התפילה. אם הקדיש נחשב **חלק מהתפילה**, מסתבר שגם דין 'רגל ישרה' שנאמר **בתפילה** נאמר בקדיש. אבל אם הקדיש אינו חלק מהתפילה, לא נאמר בקדיש דין 'רגל ישרה'.

כריעות בקדיש

טז. כתב הטור (סימן נח סע' ד) וז"ל: "מנין הכריעות שבקדיש, כתב רב נחשון, שהן ד' של חובה ואחת של רשות. יתגדל ויתקדש וכורע, בעגלא ובזמן קריב יהא שמייה רבא וכורע, יתברך שמייה דקודשא בריך הוא וכורע, ויתעלה ויתפאר וכורע, והם של חובה. עושה שלום במרומיו וכורע, והיא של רשות. והללו ה' כריעות כנגד ה' שמות שהם בפסוק (מלאכי א, יא) כי ממזרח שמש עד מבואו". ואילו הבית יוסף הביא סדר אחר של הכריעות בקדיש בשם הכלבו, וכפי שפסק בשו"ע: "כשאומר החזן יתגדל כורע, וכן ביהא שמייה רבא, וכן ביתברך, וכן בבריך הוא, וכן באמן".

אולם בביאור הגר"א על השו"ע כתב: "אבל נראה שאין לכרוע כלל בקדיש, **דאין להוסיף כלל על הכריעות**". ובגשר החיים (ח"א פרק ל אות י) כתב: "רובם נוהגים לכרוע באמירת הקדיש ה' כריעות, ויש נוהגים כהגר"א שלא לכרוע כלל בקדיש". [ובספר פני ברוך (עמ' תצד אות פז) כתב רבי שריה דבילצקי: "ונראה דלהגר"א גם אין כורעים בעושה שלום רק פוסע ישר ואומר עושה שלום ישר בלי כריעה, וכן אני נוהג, חוץ מקדיש תתקבל דשחרית, מוסף ומנחה, דקאי על חזרת הש"ץ"].

ובערך השלחן (סי' נו סע' ז) הכריע בין השיטות, וכתב: "ויש מגמגמים בכריעות אלו [הגר"א] משום דאין להוסיף על הכריעות שאמרו חכמים. ונלע"ד דאינם כריעות ממש ככריעות של שמונה עשרה, אלא לשחוח [הרכנת הראש] מעט, וכן יש לעשות". וכן נקט בסידור צלותא דאברהם (ח"א עמ' קמג) "אבל ראיתי נוהגים שאינם עושים כריעות ממש אלא שוחים ראשם מעט, וזה אינו בכלל כריעה ממש, דכריעה היא לכתחילה עד שיתפקקו כל חוליותיו שבשדרה, כדאיתא בברכות (כח, א). וכיון דבדיעבד יוצא היכא שקשה לו השחיה כל כך, בהרכנת הראש לחוד כדאיתא בגמרא שם, אם כן על כל פנים בודאי דכאן אף לכתחילה סגי בהכי, והוי היכרא שאינו כורע על כל פנים ממש במקום שלא הוזכר בגמרא. וכן אני נוהג, וכפי שראיתי אצל זקני מאור הגולה זצ"ל, מארי דעובדא".

יתכן שגם נדון זה, האם צריך לכרוע בעת אמירת הקדיש, יהיה תלוי בשאלה מה גדרו של **קדיש יתום** הנאמר לאחר סיום התפילה. ונראה כי ההשוואה בין דין הכריעות **בתפילה** לדין הכריעות **בקדיש**, היא רק בקדישים שנחשבים חלק מהתפילה, ובזה שפיר יש לומר שכשם שכורעים בתפילה, כך יש לכרוע גם בקדיש. ומעתה אם נאמר שקדיש יתום **נחשב חלק מהתפילה**, מסתבר שיש לכרוע בכל הקדישים, כמו בתפילה. אולם אם קדיש יתום אינו חלק מהתפילה, יש להבדיל בין הקדישים שהם חלק מהתפילה, שצריך לכרוע בהם, לבין קדיש יתום שאינו חלק מהתפילה, שאין צריך לכרוע בו.

אמירת קדיש כאשר אין תשעה שעונים אמן

טז. בשו"ת משנה שכיר (ח"א סימן יא) נשאל האם במנין מצומצם של עשרה אנשים יכולים ארבעה או חמשה יתומים מתוכם לומר קדיש, ואף שאין תשעה שעונים אחריהם אמן. וביאור השאלה, בהלכות תפילה מפורש בשו"ע (או"ח סי' קכד סע' ד) "כשש"צ חוזר התפלה, הקהל יש להם לשתוק ולכוין לברכות שמברך החזן ולענות אמן, ואם אין תשעה מכוונים לברכותיו, קרוב להיות ברכותיו לבטלה". ואם כן לכאורה הוא הדין בקדיש, צריך שיהיו תשעה שומעים שיענו אמן, ואם חלק מהעשרה אומרים קדיש בעצמם וממילא אינם יכולים לענות אמן, יתכן איפוא שאי אפשר לומר את הקדיש.

והנה בכפ החיים (סימן נה ס"ק לא) כתב בנדון זה: "קהל שלמדו תורה שבעל פה או אמרו תהלים ורוצים כולם לומר קדיש, שפיר דמי. כן משמע מדברי מהר"י עייאש בספר בני יהודה בתשובה (סימן נ) שכתב, שכל דבר שבקדושה שנתקן בעשרה **אפילו יאמרו אותו כולם מקרי ציבור**. והביא ראיה לדבריו מהא דקי"ל לקמן (סימן קכח סע' כה) דבית הכנסת שכולה כהנים אם אין שם אלא עשרה כולם עולים לדוכן". כלומר, לדעת כפ החיים, אין צורך בתשעה שיענו אמן על אמירת הקדיש, כי הקדיש הוא 'דבר שבקדושה', אשר דינו להיאמר בעשרה. ולכן כאשר יש עשרה בשעת אמירתו, הגם שאין תשעה עונים "מקרי ציבור", ושפיר דמי. והביא ראיה לדבר מברכת כהנים, שגם היא נאמרת רק בעשרה, ומכל מקום בבית הכנסת שכולם כהנים נפסק בשו"ע שהם רשאים לומר את הברכה ואף אם אין מי שיענה אמן אחריה. ואם יקשה, כאשר אין מי שיענה אמן, מה פשר הנוסח "ואמרו אמן" הנאמר בקדיש, על כך השיב כפ החיים: "ואם מפני שאומרים בקדיש ואמרו אמן, ולית מאן דעני, זה לא איכפת לן. דכשאומר ואמרו אמן יכוין בו ב' כוונות: אחד, שאומר **לקהל** שיענו אמן, וגם יכוין בו **שהוא** עונה אמן על מה שאומרים הקהל ואמרו אמן. וגם אם לא יכוין מסתמא אמרין כן". ובדבריו ציין למש"כ בשו"ת רב פעלים (ח"ב סימן יד) טעמים נוספים: "ואמרו אמן אומר **כן למלאכים** העומדים לימינו ולשמאלו, על דרך שאמרו רז"ל שני מלאכי השרת מלווים לאדם אחר קבלת שבת לביתו ומלאך רע עונה אמן בעל כרחו, או למלאכים הממונים לקבל התפילות אומר להם ואמרו אמן, ועל כן גם בקדיש יש לומר כן דאומרים כן למלאכים. או אפשר לפרש שאומרים **כן לכל השומעים קולם**, דאפשר שיש שומעים את הקדיש שלהם והם בבית אחר, או עומדים אחר אותו מקום או בסף. וכך כוונת האומר לומר כל השומעים קולי אמרו אמן, או הציבור עצמן כל אחד אומר לחבריו **אמרו אמן בלבבכם**".

יז. אולם בשו"ת משנה שכיר, בדברי תשובתו לשאלה הנ"ל, דחה את הראיה מדין בית כנסת של כהנים. ותוכן דבריו, בברכת כהנים נפסק בשו"ע: "בית הכנסת שכולה כהנים אם אין שם אלא עשרה, כולם עולים לדוכן. למי מברכים, לאחיהם שבשדות. **ומי עונה אחריהם אמן, הנשים והטף**". ובאמת הדבר צריך ביאור, אם צריך שיענו אמן, מדוע

מועילה עניית אמן של נשים וטף, הרי בתפילה צריך דווקא תשעה גדולים שיכונו ויענו אמן. ובעל כרחינו שנשיאת כפיים שונה בכך **שעיקר המצוה מוטלת על הכהנים לברך את ישראל**, ועניית אמן אינה מעכבת כלל, וכפי שכתב הפרי מגדים (סי' קכה משבצות זהב ס"ק כב) "ואם אין שם כלל מי שיענה אמן, יראה דאפילו הכי נושאים כפיהם, **דאמן לאו עיכובא**", ולכן די גם בעניית טף ונשים. מה שאין כן בחזרת הש"ץ בתפילה וכן **בקדיש**, עיקר תקנת חכמים היתה שישמעו את חזרת הש"ץ ואת הקדיש ויענו אמן אחרי הש"ץ, ולכך אמירת אמן היא לעיכובא.

סיבה נוספת מדוע אין לומר קדיש יתום כאשר אין מי שיענה אמן, כתב המשנה שכיר על פי דברי שו"ת חתם סופר (ח"א סימן קנט) שבאמירת קדיש יתום עיקר העילוי נשמה הוא מה שמזכה את הרבים שעונים אחריו אמן. ולפי זה ודאי שאם כולם יאמרו את הקדיש ואין מי שיענה אחריהם, העיקר חסר, וז"ל: "דעיקר זכייה שמזכה אבותיו איננו באמירה דידיה, כי אם במה שהוא מזכה הציבור **שעונים אחריו אמנים טובא ויהא שמיה רבא מברך** דנפיש חיליה, וברוך ה' המבורך. ועל ידי שנעשה הוא סרסור לצבור על ידי זה מזכה אבותיו". ולפי זה, אם כל הקהל אומרים את הקדיש כאחד ואין מי שיענה אמן הרי זה בבחינת "העיקר חסר מהספר".

יח. והנה בהמשך דבריו, כתב המשנה שכיר שיש לחלק בין הקדישים שבתוך התפילה, שבהם צריך שיהיו תשעה שעונים אמן כמו בחזרת הש"ץ, לבין קדיש יתום הנאמר גם אם אין מי שיענה אמן אחריו:

"נראה לי דעד כאן לא קאמר המחבר בסי' קכ"ד דאם ליכא ט' דצייתי קרוב שיהיה ברכה לבטלה דווקא **בתפילה** דנתקנה להוציא לצבור ידי חובה, וכן גבי **קדיש תפילה** שהוא גם כן להוציא הצבור, מבואר בתשובת הרא"ש (כלל ד) דצריכין לכוון לשמוע לחזן, וע"כ אסר שם לומר עם החזן, והמג"א ריש סימן קכ"ה הביאו ועיין שם במחצית השקל. וכיון דבא להוציא אחרים הכי איתקין שיהיו ט' המכוונים, והיכא דליכא ט' דצייתי הוי שלא כתיקון חכמינו ז"ל, וע"כ הוי **ברכה לבטלה**. מה שאין כן **בהקדיש דיתומים** אומרים, **דאין בא להוציא את האחרים כלל**. וראיה לזה, דהרי הרמ"א ביו"ד סי' שע"ו כתב דלא ניתקן רק לקטנים, וקטנים לאו בני להוציא אחרים הם, כמבואר במשנה סוף ר"ה וברש"י מגילה דף כ"ד ד"ה קטן. ועיין בית יוסף ולבוש סי' נ"ה **דז' קדישים הם חובה** ליום ובאים בתוך התפילה, **ולאלו הקדישים שפיר יש להם דין תפילה**. והרא"ש בתשובה מדבר מאלו הקדישים שהרי אסר שם לומר עם החזן. ואיזה קדיש אומר החזן, אי לאו קדיש תפילה. משא"כ שאר הקדישים הם רשות. וכיון דסתם **קדיש יתום לא הוי מחיוב התפילה**, ואינו בא להוציא אחרים ידי חובתם, לא שייך לומר דהכי היתה התקנה דיהיו ט' דצייתי, אם כן נהי דאין לומר אותו בפחות מעשרה כיון דהוא דבר שבקדושה, אבל מנא לן שיהיה הצבור שותקים כולם לכוון לאמירתו, כיון דאין צורך לצבור באמירתו... **ורק היא תפילה בעלמא שאומר בשביל עצמו או בשביל אביו** כמבואר בתשובת הריב"ש סי' קט"ו ועיי"ש".

ומכל מקום מסיים המשנה שכיר, שגם באמירת קדיש יתום צריך שלפחות יהיו שני שומעים שיאמרו אמן: "דיש חיוב בעניה דידיה שיהיו עונים אחריו אמן יהא שמיה רבא, וכמו שמבואר בדברי חכז"ל מגודל הזכות של עניית אמן של כל ברכה וברכה, דמבואר גם כן בפוסקים **דכל מעלת הברכה הוי דווקא ביש לה עונים**, עיין ש"ך חו"מ סי' שפ"ב דהא דאמרינן דברכה שוה עשרה זהובים דוקא כשמברכו בפני אחרים ולא בינו לבין עצמו, עיי"ש, והמחה"ש סי' ו' מביאו וכן הביא שם בשם הרמ"ע בעשרה מאמרות **להדר שיהיו שנים שומעים ברכתו ויענו אחריהם אמן**, ועיי"ש. ואכן נמי נימא בדין בעניית קדיש דגם כן יש מצוה בעניה, דעל כל פנים סגי בשנים עונים לצאת ידי חובת עניה. וממילא לפי זה שפיר **יכולים הרבה יתומים לומר ביחד קדיש רק דצריך להדר שיהיו שנים עונים**. וממילא במנין מצומצם יכולין גם שמונה לומר קדיש בפעם אחת, ורק שנים ישארו להיות עונים אמן יהא שמיה רבא".

וזו גם מסקנת הכפ החיים, אך מטעם אחר, שכדי לקיים את הנוסח "**ואמרו אמן**", צריך שיהיו שנים שאומרים אמן, וז"ל: "ובבן איש חי (שנה ראשונה פרשת ויחי אות טז) כתב דלכתחילה יזהרו להיות אחד עונה להם קדיש. ולענ"ד, אם כפי זה, צריך שנים שיענו, דאמרו אמן, הוא לשון רבים".

ונראה שגם נדון זה, האם צריך שיענו אמן אחר הקדיש, תלוי בשאלה מה גדרו של **קדיש יתום** הנאמר לאחר סיום התפילה. ואם קדיש יתום אינו אלא תקנת חכמים **שקבעו לאומרו בסוף התפילה** וצירפוהו לתפילה, אבל **אינו חלק מהתפילה** - אזי גם העניה לא מתחייבת, ואפילו אם כל העשרה אומרים קדיש, אין כל בעיה. ולמעשה, זהו עומק דברי המשנה שכיר שחילק בין הקדישים **שבתוך התפילה**, שבהם צריך שיהיו תשעה שעונים אמן כמו בחזרת הש"ץ, והיינו כי קדישים אלו הם **חלק מהתפילה**, לבין קדיש יתום **שאינו חלק מהתפילה**, אשר בשל כך ניתן לאומרו גם אם אין מי שיענה אחריו אמן. אולם אם גם קדיש יתום נחשב **חלק מהתפילה**, מסתבר שיצטרכו להיות שומעים שעונים אמן אחריו.

ולמעשה, הובא בשם הגרי"ש אלישיב בספר ציוני הלכה (עמ' תעא) כי "המנהג הוא שאומרים כמה אנשים קדיש ביחד, אצל הספרדים כל מתפללי בית הכנסת אומרים קדיש ביחד". וצוין שם (הערה ד) לדברי הרב פעלים (ח"ב סו"ס יד) שהתיר "אף שאין מי ששומע ועונה אחריהם". ומה שאומר "ואמרו אמן", הוא כעין "עושה שלום" שאומר בסוף שמונה עשרה למרות שאין מי שעונה אחריו, אומר כן".

יט. ממוצא הדברים מבוארת מחלוקת הפוסקים [לעיל **אות ח**] האם ריבוי אמירת קדישים היא מעלה, וכל המרבה הרי זה משובח. או שח"ו יש בזה חסרון, ואולי אפילו איסור שמזלזל בהדרת הקודש, בדומה לאיסור לברך ברכה שאינה צריכה. ונראה כי מחלוקת זו תלויה בעיקר הספק מה גדרו של **קדיש יתום** הנאמר לאחר סיום התפילה.

הסוברים שטוב למעט בקדישים כשם שטוב למעט בברכות, זהו מפני שלדעתם הקדיש נחשב **חלק מהתפילה**, ויש עליו שם תפילה, ולכן כשם שאין לומר את הברכות שהם חלק מהתפילה ללא צורך, כך גם אין לומר את הקדיש שהוא חלק מהתפילה, ללא צורך. אולם אם נאמר שהקדיש אינו **חלק מהתפילה**, אלא רק תקנת חכמים **שקבעו לאומרו בסוף התפילה** וצירפוהו לתפילה, אבל אין לו דין תפילה - הרי שאין כל מניעה לאומרו לאחר אמירת פסוקים.

ומעתה נשוב לספק שהעלנו בפתיחת השיעור - האם ניתן "להשלים" קדיש שלא נאמר באחת התפילות, על ידי אמירת קדיש יתום נוסף בתפילה אחרת.

ובמושכל ראשון כבר נתבאר לעיל, שאם **קדיש יתום** הוא **חלק מהתפילה**, לכאורה אי אפשר להשלים את אמירת הקדיש בתפילות אחרות, כי מאחר שהקדיש שייך לתפילה [לדוגמא, לשחרית] והוא חלק ממנה, היאך נוכל לאומרו בתפילה אחרת [במנחה]. וכשם שלא יעלה על הדעת שש"ץ יאמר בתפילת שחרית פעמיים קדיש תתקבל כאשר ידוע לו שלא יוכל להתפלל מנחה, כך גם קדיש יתום של מנחה שייך לתפילת המנחה והוא חלק מתפילת מנחה, ולא ניתן להשלימו בתפילה אחרת.

ברם, אם **הקדיש אינו חלק מהתפילה**, ורק **קבעו לאומרו בסוף התפילה**, וכפי שהובא לעיל טעם התקנה, שעל ידי אמירתו יהיה עליו לנשמת הנפטר, הרי שאם יש סך מסויים של קדישים שצריך לומר בכל יום [ונתבאר לעיל **אות ח**] - הדעות השונות מהו מנין הקדישים], לכאורה אין כל מניעה לומר כבר בבוקר את כל מנין הקדישים הנצרך לומר באותו יום [כמובן, בתנאי שהם נאמרים כדיון, לאחר פסוקי תנ"ך או דברי אגדה].

ברם לאחר העיון, יתכן שגם אם קדיש יתום הוא חלק מהתפילה, אולי כשם שמצינו בתפילות דין "תשלומין" להשלים התפילה שהחסיר בתפילה הסמוכה לה, כך גם בקדיש, ניתן להשלים את אמירת הקדיש שהחסיר בתפילה [לדוגמא, בשחרית], בתפילה הסמוכה [במנחה], וצ"ע.

פרק ב

קדיש לאחר קריאת התורה

כ. לאחר קריאת התורה בשבת ובימי שני וחמישי, אומרים חצי קדיש, כפי שכתב הטור בהלכות קריאת התורה (או"ח סימן קמט) "ולאחר שגמר קריאת הספר **אומר ש"צ קדיש**". דין זה הובא בשו"ע בהלכות שבת (או"ח סימן רפב סע' ד) לענין קריאת התורה בשבת: "נוהגים לקרות שבעה ולגמור עמהם הפרשה, **ואומר קדיש**, וחוזר וקורא עם המפטיר מה שקרא השביעי". ויש לדון האם קדיש זה נאמר על ידי **הש"ץ דווקא**, או שמא אם יש אבל בבית הכנסת בתוך י"ב חודש על אביו ואמו, נאמר הקדיש **על ידי האבל** ולא על ידי הש"ץ.

ובדברי הטור הנ"ל מפורש כי את הקדיש "אומר הש"ץ". וכן מפורש בדברי הריב"ש (סימן קיב; הובא בבית יוסף או"ח סימן רפב) שכתב בתוך דבריו: "אם לא נמצא מי שיודע להפטיר אלא אחד מאותם שעלו לקרות בתורה, וכבר **אמר הש"ץ קדיש** אחר קריאת הפרשה, זה שרוצה להפטיר צריך לחזור ולקרות מפני כבוד התורה, ויברך על קריאתו ותחילה וסוף".

הטעמים לאמירת קדיש לאחר קריאת התורה

כא. אולם נדון זה, מי אומר את הקדיש שאחר קריאת התורה - הש"ץ או האבל, שנוי במחלוקת. ולכאורה תלוי בטעמים השונים שנאמרו בדברי הראשונים, מדוע אמנם צריך לומר קדיש אחר קריאת התורה, וכדלהלן.

[א] על דברי הרמ"א (או"ח סי' קלב סע' ב) "ואומרים קדיש יתום אחר עלינו", הביא המשנה ברורה (ס"ק י) את הכלל אימתי נאמר קדיש: "שהרי **לעולם צריכים לומר קדיש אחר שאמרו פסוקים**, ובעלינו יש גם כן פסוקים וצריכים קדיש אחריו". ועל פי כלל זה, כתב המאירי בחיבורו קרית ספר (מאמר שני חלק ג) שהטעם לאמירת הקדיש הוא ככל דברי תורה שצריך לומר קדיש אחרי אמירתם, וז"ל: "אומר קדיש אחר קריאת התורה שהרי אף בדרשא כן". וכן מבואר בדברי הפמ"ג (אשל אברהם סי' רפב ס"ק יג) "והא דאומרים קדיש אחר קריאת ספר תורה, שכן אחר פסוקי תורה ראוי לומר קדיש". כלומר, כשם שאומרים קדיש לאחר עלינו לשבח או שיר של יום, כך גם צריך לומר קדיש לאחר קריאת התורה. אמנם צ"ע מדוע אומרים רק **חצי קדיש** [עד דאמירן בעלמא] ולא קדיש שלם [עד עושה שלום].

[ב] הרוקח (הלכות תשעה באב סימן שיא) כתב טעם אחר: "לפי שאין לך כל דיבור ודיבור שבתורה [שבכתב] שאין בו שם המפורש שאין אנו יודעים, לפיכך צריך להקדיש על אותו השם".

[ג] הבית יוסף (או"ח סימן נה סע' א) הביא את דברי האגור (סימן צד) שהעתיק את מש"כ שבלי הלקט (תפילה סימן ח) וז"ל: "ובתשובות הר"ר אברהם ב"ר דוד זצ"ל מצאתי על מעשה הקדיש לא נמצא בידינו דבר מבורר היטב מן

הראשונים, אך סמכוהו האחרונים על הפסוק הזה ונקדשתי בתוך בני ישראל, ועל מה שאמרו רבותינו ז"ל במדרש, כל דבר שבקדושה לא יהא פחות מעשרה. מן הדברים הללו יוצא להן **שאם נתקבצו עשרה בני אדם לדבר מצוה, בין לתפילה בין לתלמוד תורה, צריכים לקדש** [דהיינו לומר קדיש]. לפיכך אחר פסוקי דזמרה סמוך לברוך הבוחר בשיר ובזמרה מלך אל חי העולמים, יקדישו פעם אחת, לפי שכבר סיימו את המצוה של פסוקי דזמרה... וקדיש אחר יאמרו אחר סיום כל התפילה, שכן הוא מצוה בפני עצמה, ואינה מתחברת עם מה שיאמר אחריה. **וקדיש אחר יאמרו אחר קריאת התורה, מפני שקריאת התורה בעשרה מצוה בפני עצמה היא**. ומבואר בדבריהם, שהקדיש אחר קריאת התורה נקבע משום שכל דבר מצוה שנעשה בעשרה צריכים לומר קדיש אחריו. ולכן אחר קריאת התורה בציבור, שהוא מצוה מתקנת עזרא (עי' במחצית השקל או"ח סימן רצב ס"ק ב), צריכים לומר קדיש.

כב. לפי כל הטעמים הנ"ל יוצא שצריך לומר את הקדיש **לאחר סיום כל הקריאה**. ואם כן צריך ביאור, מדוע **בשבת** אומרים את הקדיש לפני סיום כל הקריאה, והיינו לאחר קריאת פרשת השבוע וקודם קריאת המפטיר.

והסבר לכך, כי נחלקו בגמרא (מגילה כג, א) האם העולה למפטיר בשבת הוא ממנין שבעת הקרואים או שמא נוסף עליהם ואינו מהשבעה: "איבעיא להו, מפטיר מהו שיעלה למנין שבעה. רב הונא ורבי ירמיה בר אבא, חד אמר עולה, וחד אמר אינו עולה". וכתבו שם התוספות (ד"ה כיון) "והכי נמי תקנו לומר קדיש בין השבעה למפטיר, להודיע שאינו ממנין השבעה". ועל פי זה כתב המשנה ברורה (סימן רפב ס"ק יט) וז"ל: "דהנה מן הדין קיימא לן דמפטיר עולה למנין שבעה, והיה יכול לגמור הפרשה דהיינו הסדרה עם המפטיר שהוא השביעי ואחר כך לומר קדיש. ואך כדי לצאת גם דעת האומר בגמרא דאין מפטיר עולה למנין שבעה, ועל כן מהנכון הוא לקרות שבעה קרואים קודם שמתחיל המפטיר, וכדי להודיע לכל שהמפטיר אינו ממנין העולים, תקנו גם כן שהנכון לכתחילה להפסיק בהקדיש בין קריאתו לקריאת שאר העולים, וממילא מוכרח לגמור הסדרה מתחילה כדי שלא יפסיק בקדיש באמצע הקריאה, ואחר כך לחזור עם המפטיר על כל פנים ג' פסוקים ממה שקרא השביעי או האחרון".

והטעם שאין אומרים **במנחה של שבת** קדיש לאחר קריאת התורה, ואף ששייכים כל הטעמים שנתבארו לעיל [אות א], כתב המגן אברהם (סי' רצב ס"ק ב) מכיון "שהקדיש שלפני שמונה עשרה קאי אקריאה. ואע"פ שמפסיקים בין הקריאה לקדיש עד שיגלול ספר תורה, לא חשיב הפסק, דסיומא אריכתא היא".

מי אומר את הקדיש שאחר קריאת התורה - הש"ץ או האבל

כג. ומעתה נראה כי לפי המאירי והפמ"ג, שטעם אמירת הקדיש הוא בגלל שלאחר פסוקי תורה ראוי לומר קדיש, וכן לדעת הרוקח שעל "כל דיבור ודיבור שבתורה יש שם המפורש ולפיכך צריך לומר קדיש על אותו השם" - לכאורה אין סיבה, שקדיש זה יהיה שייך דווקא לש"ץ יותר מהאבלים. ואדרבה, טעמים אלו מתאימים גם לאמירת הקדיש על ידי האבלים, ככל הקדישים הנאמרים לאחר אמירת פסוקים ותורה שבכתב, מהטעמים הללו. ורק לפי שבלי הלקט והאגור, שהקדיש לאחר קריאת התורה נקבע משום שכל דבר מצוה שנעשה בעשרה צריכים לומר קדיש אחריו, מסתבר כי הקדיש שייך לש"ץ שהוא התחיל במצוה, ועליו לסיימה.

והנה בשו"ת שבט הלוי (ח"ח סימן קסג) נשאל: "שכיח כמה פעמים שאחד שיש לו יארצייט ביום שני או חמישי מבקש מהבעל קורא שיתן לו לומר הקדיש שאחר קריאת התורה, והיו רבים שהיו אומרים שאין לזה שום פשט משום דדווקא קדיש של תפילה או לימוד, יש תועלת שהנשמה תתעלה על ידו". והשיב: "בספר שדי חמד דיני קדיש (ח"ה סי' קסג) כתב בשם תשובת אגודת אזוב (או"ח סי' ז) ומתשובת תשב"ץ (ח"ג סי' קעא) **דקדיש זה שייך באמת לאבלים ולא לש"ץ** הקורא בתורה דווקא, והובא בעוד אחרונים. ואם אמנם לא ראיתי בקהילות שניהגו בדווקא כן, אבל מי שנוהג שפיר נוהג" [אולם יש המפקפקים על הראיה מדברי התשב"ץ, שכן הוכחתם מהגירסא שהיתה לפניהם בתשב"ץ: "קניית המצוות אין אני מתיר בכאן לקטן, אלא לקנות ההפטר שאינה מענין המאורע. אבל **לקדיש בתורה** ולתפילת ערבית ליל מוצאי שבת, איני מתיר עד שיהיה גדול", ומכאן דייקו שה"קדיש בתורה", דהיינו הקדיש הנאמר לאחר קריאת התורה, שייך לאבלים. אולם בשו"ת התשב"ץ הנדפס מחדש (בהוצאת מכון ירושלים) הגירסא בתשב"ץ היא: "אבל **לקרות** בתורה ולתפילת ערבית ליל מוצאי שבת, איני מתיר עד שיהיה גדול" [ובהערה כתב המהדיר, כי בכתב היד היה כתוב "לק' בתורה", ובטעות נפתח בדפוס "לקדיש" במקום "לקרות"]. ולפי גירסא זו, אין כל ראיה מהתשב"ץ לנדון [דין].

המנהג שאבל אומר את הקדיש בימי שני וחמישי אחר קריאת התורה הובא בספר חזון עובדיה (ח"א עמ' שג) וזה לשונו: "אחר קריאת התורה ביום שני וחמישי, טוב שהאבל תוך י"ב חודש להוריו יאמר את הקדיש לעילוי נשמת הוריו". ובמקורות שם הוסבר: "מנהגינו שאם יש בין הקהל אבל בתוך י"ב חודש על אביו ואמו, הקדיש שאחר קריאת התורה ביום שני וחמישי אומר אותו האבל הנזכר, אע"פ שלא עלה לתורה כלל. וכן כתב בשו"ת אגודת אזוב מדברי (או"ח סימן ז) שהקדיש שאחר קריאת התורה אינו שייך דווקא להש"ץ או לקורא בתורה, אלא לאבלים".

לעומתם, הביא בספר הליכות שלמה (תפילה, פרק יב סע' כז) בשם הגרש"ז אויערבך: "הקדיש שלאחר קריאת התורה, **לא יאמרנו האבל אלא הקורא**, אבל אם עלה האבל אחרון יוכל לאומר". ושם (בהערה לח) ביאר: "וכן כתב המטה אפרים (דיני קדיש שער ג סע' א) ובשערי אפרים (שער י סע' ט) שהבעל קורא הוא שאומר קדיש זה. וטעמא

דמילתא שהאבל לא יאמרנו, משום **דעיקרו נתקן לעילוי נשמת המתים שאין אומרים קדיש אחריהם**. ולכן אם לא עלה עכשיו אין נכון שהוא יאמרנו, שהרי הוא מכין לעילוי נשמת מי שהוא אבל אחריו, אם לא שעלה הוא אחרון שאז יכול לומר הקדיש, ויכין לעילוי נשמת מתו ונשמות כל המתים".

ובספר ויגד משה (סימן ב) ביאר מדוע אמנם כשעלה האבל אחרון, רשאי לומר קדיש זה: "כיון דהחזן הקורא עושה שליחותו של העולה וקורא במקומו, והוא עונה אחריו בלחש ומברך על קריאתו, שפיר יכול העולה לומר הקדיש, דהוא לא עשה כלום רק לקריאה ולא לקדיש שאחר הקריאה דשייכא גם כן להעולה המסיים הקריאה". כלומר, מאחר והבעל קורא הוא רק שליחו של העולה לתורה להוציא בקריאה, הרי זה נחשב כאילו העולה קרא בתורה, ואם כן גם הקדיש הוא שלו ויכול לאומרו. וכן מפורש במטה אפרים (דיני קדיש יתום, שער ג סעיף א) וז"ל: "אם הוא יום קריאת התורה, אזי אם האבל עולה לתורה בשלישי בחול או לאחרון בשבת, שייך לו הקדיש שאחר קריאת התורה".

ואילו בגשר החיים (פרק ל אות ב) כתב: "הקדיש אחרי קריאת התורה אומר **הקורא** אפילו אם יש לו אב ואם. **ורשות לאב** לומר גם הקדיש שאחר קריאת התורה, אף שהוא לא עלה לתורה".

* * *

כד. לסיכום: לפנינו חילוקי מנהגים, מי אומר את הקדיש שאחר קריאת התורה - הש"ץ או האבל. השדי חמד נקט שאת הקדיש אומרים האבלים, אולם בשבט הלוי כתב שלא נהגו כן, אך מי שינהג כן שפיר דמי. ולדעת גשר החיים והגרש"ז אויערבך, הקדיש נאמר על ידי הש"ץ, ורק אם האב עלה לתורה אחרון, הרשות בידו לומר את הקדיש.

והנה **בפרק א'** נתבאר בגדרו של **הקדיש יתום** הנאמר לאחר סיום התפילה, שיש להסתפק האם הוא נחשב **חלק מהתפילה**, או **שאינו חלק מהתפילה**. ונתבאר [שם **אות ט**] שהספק הוא, האם כאשר תיקנו לומר קדיש יתום הרי זה נעשה **חלק מגוף התפילה**. או שכפי שמצאנו בהזכרת מעין המאורע, שאף שתיקנו וחייב להזכיר בתפילה, מכל מקום אין ההזכרות חלק מגוף התפילה, כך גם ניתן לומר בקדישים שתיקנו לאומרים לאחר התפילה, אף שצריך לאומרם, מכל מקום **אינם חלק מגוף התפילה** אלא **נתקנו כהוספה לתפילה**.

ונראה לחקור על דרך זה, האם חצי הקדיש הנאמר לאחר קריאת התורה, הוא **חלק מהתפילה** או לא. ויתכן שבזה נחלקו הראשונים, מדוע תיקנו לומר את הקדיש הזה:

לפי המאירי והפמ"ג, שטעם אמירת הקדיש הוא בגלל שלאחר פסוקי תורה ראוי לומר קדיש, וכן לדעת הרוקח שעל "כל דיבור ודיבור שבתורה יש שם המפורש ולפיכך צריך לומר קדיש על אותו השם" - נראה שקדיש זה **אינו חלק מהתפילה**, אלא צריך לומר אותו ככל הקדישים הנאמרים לאחר אמירת פסוקים ותורה שבכתב. ולכן לשיטתם, אין קדיש זה שייך בהכרח לש"ץ, **וגם האבל יוכל לאומרו**.

אולם לפי שבלי הלקט והאגור, שהקדיש לאחר קריאת התורה נקבע משום שכל דבר מצוה שנעשה בעשרה צריכים לומר קדיש אחריו, נראה שקדיש זה **הוא חלק מהתפילה**, ולכן ברור שלדעתם **רק הש"ץ** יהיה רשאי לאומרו.

פרק ג

נשים באמירת קדיש

כה. בשו"ת חוות יאיר (סימן רכב) נשאל: "דבר זר נעשה באמשטרדם ומפורסם שם, שאחד נעדר בלי בן וצוה לפני פטירתו שילמדו עשרה כל יום תוך י"ב חודש בביתו בשכרם, ואחר הלימוד **תאמר הבת קדיש** [עי' שו"ת ר"ש מדינא חלק או"ח סי' ו] ולא מיחו בידה חכמי הקהילה והפרנסים".

והשיב החוות יאיר: "ואף כי **אין ראייה לסתור הדבר**, כי **גם אשה מצווה על קידוש השם**, גם יש מנין זכרים ומקרי בני ישראל, ואף כי מעשה דרבי עקיבא שממנו מקור אמירת יתומים קדיש בבן זכר היה, מכל מקום יש סברא דגם **בבת יש תועלת ונחת רוח לנפש כי זרעו היא**. מכל מקום יש לחוש שעל ידי כך יחלשו כח המנהגים של בני ישראל, שגם כן תורה הם, ויהיה כל אחד בונה במה לעצמו על פי סברתו, ומחזי מילי דרבנן כחוכא וטלולא ויבואו לזלזל בו", ומסיים: "ולכן בנדון זה שיש אסיפה ופרסום יש למחות".

ומבואר בדבריו, שאמנם היה נראה מסברא שגם נשים תאמרנה קדיש, שהרי מקור הקדיש הוא משום קידוש השם, ובזה נשים מצוות כאנשים, ובוודאי יועיל הקדיש לעילוי נשמת אביהן. אולם מאחר ויש לחשוש שעל ידי כך יחלשו מנהגי ישראל ויווצרו סילופים וטעויות בהלכה, צריך למחות נגד המנהג שנשים אומרות קדיש.

הבן איש חי כתב בשו"ת תורה לשמה (סימן כז) טעם אחר מדוע אין לבת לומר קדיש אחר פטירת הוריה: "לא אריך למעבד הכי [לא ראוי לעשות כן - שאשה תאמר קדיש], וצריך למחות בידה יען כי איכא בזה חשש תקלה, דהשתא ילמדו בזה שתאמר קדיש גם בתפילה, שהוא קדיש דחיובא ותפטור את האנשים השומעים".

טעם שלישי מדוע לא יאמרו נשים קדיש, כתב המטה אפרים (דיני קדיש יתום שער ד סעיף ח) ז"ל: "מי שאין לו בנים רק בת וציוה לפני פטירתו שילמדו עשרה בביתו בשכרם, ואחר הלימוד תאמר הבת קדיש, אין לשמוע לו, ויש למחות שלא לעשות כן. ומכל שכן שאין להניח שתאמר קדיש של תפילה, ואפילו אם היא פנויה אסורה. ומכל שכן אי אפשר חלילה להשמיע קולה לרבים באמירת קדיש, בין בבית הכנסת בין במנין, אלא אם תרצה לזכות את אביה תהיה זהירה בכל עתות התפילה, בין בבית הכנסת בין במנין, להטות אזנה באמירת קדישים לענות אמן בכוונה רצויה, ויודע מחשבות יחשוב לה כאילו אמרה וקיימה מצות אביו". ובפירוש אלף למטה על המטה אפרים (אות ט) הוסיף בביאור הדברים: "ולפענ"ד דבזמן הזה **דשכיח פריצותא** אין לעשות כן שתאמר הבת קדיש אפילו במנין בביתו, ואפילו אחר הלימוד. ואף על פי שאין בזה משום קול באשה ערוה (כמבואר באו"ח סימן ע"ה ואבן העזר סימן כ"א, עי"ש ובמג"א וב"ש). מכל מקום **קרוב שהיא תכוין לבסומי קלא**, ואמרינן (סוטה מח, א) זמרן נשי וענין גברי פריצותא [כאשר נשים מזמרות וגברים משיבים, נותנים לבם לקולן, והדבר מביא לפריצות]. ועל כל פנים פשיטא שאין לעשות כן, שקרוב הדבר שיצא שכרה בהפסדה, שבמקום אשר חשבה לזכות שם שמים על ידה ברבים, בא מכשול לרבים. וגם מימינו לא ראינו כך. וכדי לזכות לאביה, תהיה זהירה לילך לבית הכנסת בעתות התפילה ולהטות אוזן לאמירת הקדיש ולענות אמן, שגדול העונה אמן יותר מהמברך (ברכות נג, ב). ויודע מחשבות, יודע תוכן לבה, שאילו היתה זכר היתה מקדשת ברבים, וחייב לעשות ונאנס ולא עשה, מעלה כאלו עשה".

למדנו מדברי החוות יאיר, הבן איש חי והמטה אפרים, שמצד עצם ענין אמירת הקדיש, היה מקום שגם נשים יאמרו קדיש לאחר פטירת הוריהן, אלא שלמעשה אין לנהוג כן:

[א] כי יש חשש שעל ידי כן יחלש כח מנהגי ישראל, וישתמשו שיבושים וטעויות בהלכה.

[ב] כדי שלא יטעו ויאמרו שאם הבת אומרת קדיש יתום, אזי היא רשאית לומר גם את הקדישים שבתוך התפילה, וזה ודאי אי אפשר, שכן הקדישים שבתוך התפילה הם ככל דבר שבקדושה שרק אנשים מוציאים בו אחרים ידי חובה.

[ג] מחשש פריצות, ש"תבסס את קולה" ותכשיל את הרבים.

גם השדי חמד (מערכת אבילות סימן קס) נקט שאין לבת לומר קדיש, אך ללא נימוק: "והנה מקרוב נשאלתי מעיר הסמוכה שרצה אחד מהקרימצאקים שתאמר הבת קדיש על אביה שמת בלא בנים זכרים, והשואל עיכב בידו עד בוא תשובתי. והשבתי להם, שאין רשאים לשנות ולעשות חדשה בארץ. ואף אם יש מנהג זה בין האשכנזים, הנה בין הספרדים לא נשמע דבר זה בשום מקום. והעדר טוב, וזה הכלל, שב ואל תעשה עדיף. וקבלו תשובתי, ותמנע הבת מלומר קדיש על אביה".

ובספר תאריך ישראל (סימן יט) מביא המחבר, שהגר"ח קנייבסקי אוסר על בת לומר קדיש בעזרת הנשים.

באמירת הקדיש על ידי נשים אין עילוי נשמה לנפטר

כו. ויש הסוברים כי מעיקר עניינו של הקדיש, אין חיוב לנשים לאומרו.

בהגהות בית לחם יהודה על גליון השו"ע (יו"ד סי' שעו ד"ה קדיש על אב) כתב: "אין לבת בקדיש לא דין ודת, ואין זה אלא שטות, כי הוא כחוכא ואיטולא". ומשמע מדבריו שטעם אמירת הקדיש שייך רק לבנים ולא לבנות, אך לא נתברר בדבריו מדוע. ואולי התכוין לטעם המבואר בספר משפטי עוזיאל (תניינא סימן יג) שבאמירת הקדיש הנשים אין גורמות לעילוי נשמת הוריהן [אלא במעשים טובים אחרים שלהן], לפנינו דבריו:

"מתוך דברי הראשונים במדרשיהם וחידישיהם, רזי תורה והלכותיה מתברר שכל ענין הקדיש הוא קבלה מדברי רז"ל. וכיוון שכך, אין לנו להוסיף על דבריהם ולחדש סברות מדעתנו בדרוש טעמי הקבלה, כי אף למאן דדריש טעמא דקרא לא דריש טעמי הקבלה, שכל עצמה וקדושתה היא הרזיות והמסתורין שבה שאין שכלנו מגיע להבנת טעמיה וסודותיה. ולכן אין לנו להוסיף על דבריהם ולא לגרוע מהם מדעתנו, הלכך אין לחדש המנהג זה של אמירת קדיש מפי הבנות.

ואל יעלה על הדעת שזה הוא מפני שאין הבנות מזכות את אביהן. שיותר מזה מצאנו, שהן מזכות את כל העם כאמהות ונביאות ישראל, שזיכרון וזכותן לא יסוף לנצח מקרב עם ישראל. וגדולה הבטחה שהבטיח הקב"ה לנשים, ובזכות נשים צדקניות נגאלו ישראל ממצרים. אלא מפני שאין לנו בעינינו כאלה אלא מה שקיבלנו מפי קדמונינו שלאורם אנו הולכים. ואולם אע"פ שאין לנו יד בנסתרות יש למצוא טעם בדבר על יסוד מה שאמרו רז"ל, **ברא מזכה אבא**. ופירושו של דברים אלו הוא, שהבן הוא המשך צורתו האישית של האב במעשיו ודיבורו, ובמילוי מקומו בקרב הציבור. הוא מזכה את אביו בעולם הנשמות, הוא עולם הנצח שנגהו נגלה, כמתוך הענין, בעולם הזה. וזהו סוד קדושתו בעולמו, כדכתיב (תהלים סח, לו) נורא אלוקים ממקדשיך. וכדרשת חז"ל, אל תקרי ממקדשיך אלא ממקודשיך. ואפשר לכלול בזה ממקדשיך, כלומר, ממקדשי שמך ניכרת נוראותיך וקדושתך. ותפילתנו באמירת הקדיש שיתגדל ויתקדש שמייה רבא, מכוונת לקידוש שם ה' יתברך ויתעלה בעולמו ובריותיו, על ידי ישראל מקדשי שמו בבתי כנסיות ובתי המדרש ובמעשי מצוות שנעשות בציבור שבהם ניכרת הקדושה יותר, כאמור (ויקרא כב, לב), ונקדשתי בתוך בני ישראל, ממנו למדו רז"ל שאין קדושה אלא בעשרה, לפי שבעשרה קדמה השכינה ואתיא. זהו סודו של הקדיש עצמו, וזהו גם טעמו של אמירת הקדיש על ידי בניו, שהם ממשיכים את צורתו ופעולותיו וממלאים את מקומו בעדת קדושים של עם קדוש. **ודבר כזה**

כמובן אינו מתמלא אלא על ידי הבנים, שהם מצטרפים לעדה מישראל, **ולא על ידי הבנות**, ולכן אינן אומרות קדיש בציבור. אבל מצוות הן לכבד את אביהן בהמשיכן מעשי חסד וצדקה של הוריהן, ובהרבות משלהן, עד שיאמרו עליהן אשרי מי שילדן, אשרי מי שגידלן".

האם יש לאסור אמירת קדיש על ידי נשים מדין 'קול באשה ערוה'

כז. מאידך, יש שהתירו לנשים לומר קדיש, **אולם לא בבית הכנסת**, כמו שכתב בשערי תשובה (או"ח סימן קלב ס"ק ה) "ועיין בשבות יעקב (ח"ב סי' צג) שאם אין לו בן רק בת לא תאמר קדיש רק בביתה".

וכן הביא בשו"ת תשובה מאהבה (ח"ב או"ח סימן רכט) שבפראג היה נהוג שבנות קטנות אומרות קדיש אחר אביהן, אך לא בבית הכנסת, וז"ל: "אבל ראיתי בק"ק פראג מנהג יפה מקדמונים בעזרת בית הכנסת קלויזן, שם ישבו זקנים וזקנות עוורים ופיסחים בשחרית עד עת צהרים ואומרים בכל יום כל ספר תהילים. ונוהגים מי שלא הניח אחריו בנים כי אם בנות קטנות בנות חמש ושש שנים, אומרים שם הקדיש. אבל בבית הכנסת המיוחד לתפילה לא ראיתי כזה מעולם. ואינו נכון שתבוא אשה כלל, קטנה או גדולה, לבית תפילת האנשים אשר לדעת חכמי הזוהר וחכמי אמת ז"ל, **האשה בבית ה' כהעמדת פסל שם**, ומה לי קטן או גדול".

וכן נקט להלכה הגר"ע יוסף, כמובא בספרו חזון עובדיה (ח"א עמ' שנו): "מי שמת ולא הניח אחריו בנים זכרים, שיאמרו אחריו קדיש, כי אם בת, אין הבת יכולה לומר קדיש בבית הכנסת, ורק אם נאספים מנין בביתה, ללמוד תורה, או מזמורי תהלים, יכולה הבת לומר קדיש לאחר מכן. ואם אפשר נכון מאד לשכור אדם הגון בשכר, או שיקבל עליו בחנם לומר קדיש בבית הכנסת לעילוי נשמת הנפטר, ויאמר בפה מלא, אפילו פעם אחת בשנה, שכל הקדישים שיאמר השנה יהיו לעילוי נשמת פלוני בן פלונית שתהיה נפשו צרורה בצרור החיים".

ומשמע מדבריהם שכאשר אשה אומרת קדיש, אין בכך איסור משום 'קול באשה ערוה', שאם לא כן, גם בבית היה אסור לאשה לומר קדיש. ובטעם הדבר, כתב בשו"ת בית אבי (ב, או"ח יד) שלוש סיבות: [א] "יש לעיין בזה אם בדברי תורה וקדושה שייך לומר כן, וכן כתב האזולאי [החיד"א] בעצמו בספרו דבש לי (מערכת קול) דבמקום שיש אימתא דשמיא ליכא משום הרהור. ולפענ"ד נראה להביא סמוכין לזה ממקרא מפורש בשופטים ה', ותשר דבורה וברק בן אבינועם וגו', הרי דליכא הרהור במקום השראת שכינה. [ב] ובנדון דידן איכא למימר עוד סעד להקל, כיון דהאנשים וגם הנשים אומרים ביחד, אם כן תרי קלא לא משתמע, ובלאו הכי ליכא למיחש לקול באשה ערוה. ובה"ל שגבי דבורה כיון דשרו יחד עם ברק, אם כן הוי תרי קלא ולא משתמע. ועיין ברמ"א (אבן העזר סי' כא סעי' ה), שכתב על דברי השו"ע דאסור להשתמש באשה כלל בין גדולה בין קטנה בין שפחה בין משוחררת שמא יבא לידי הרהור עבירה, די שם אומרים דכל שאינו עושה דרך חיבה רק כוונתו לשם שמים מותר. ועל זה אנו סומכים האידנא להשתמש בנשים. לכן בודאי בעניני תפילות דאיכא אימתא דשמיא בודאי יש להקל. [ג] והרמב"ם (איסורי ביאה פכ"א הל"ב) כתב והמסתכל אפילו באצבע קטנה של אשה ונתכוין ליהנות כמו שמסתכל במקום התורף ואפילו לשמוע קול הערוה או לראות שיערה אסור, יעו"ש. משמע דרך במתכוין כדי ליהנות, אבל בסתם לא. וכן באמירת קדיש, ליכא למימר שמישהו מתכוין ח"ו ליהנות. ובפרט ששומעים רק קול הברה, כיון שכולן אומרות יחד עם הגברים, והוי יותר מתרי קלא, ודברים קדושים במקום קדוש אינם מעוררים שום הרהור".

מבואר איפוא בדבריו, שאין חשש 'קול באשה ערוה' באמירת קדיש על ידי אשה:

[א] היות ובאמירת דברי תורה וקדושה יש "אימתא דשמיא", ואין חשש להרהור עבירה.

[ב] מכיון שהאנשים והנשים אומרים את הקדיש ביחד [ואפילו אם כמה נשים אומרות קדיש ביחד], קיימא לן "תרי קלי לא משתמע", ולכן אין בזה איסור. אמנם לפי זה יוצא, שטעם זה לא שייך כמובן כאשר הקדיש נאמר רק על ידי אשה אחת.

[ג] האיסור הוא כאשר מתכוין ליהנות מהקול האסור, וחשש זה לא שייך באמירת קדיש.

ולכל זה יש לצרף את דעתו של האגרות משה (או"ח ח"א סימן כו) שדין 'קול באשה ערוה' לא נאמר בילדות קטנות עד גיל אחת עשרה, וז"ל: "ואף להמשנה ברורה נראה דכיון שאין האיסור מצד זה עצמו דנהנה מפנויה טהורה, רק משום חשש שמא יבוא לידי הרהור, אין זה אלא בפנויה גדולה שהיא טהורה, אבל בקטנות אין לחוש להרהור, כי אין מצוי שיתאווה אף מהפצועים ואף נכרים לקטנות לתשמיש. וממילא אין שייך שיהרהר בעבירה על ידי שישתכל בה או שישמע קולה, אף כשיכוין ליהנות ממנה, כיון דאין בזה בקטנות שום קירוב לתאות תשמיש, שיבא להרהר על ידי זה. לכן נראה למעשה, כיון שכתר"ה כותב שאי אפשר להחמיר יותר מכפי הדין כפי הראוי לאנשי מעשה, יש להתיר כשיהיו המזמרות קטנות לא יותר מבנות אחת עשרה שנה. וגדולות מבנות אחת עשרה, אף כשידוע שעדיין לא ראו דם, אף שמדינא הוכחתי שיש להקל, מכל מקום יש להחמיר. כי מאחר שכבר יש בשנים אלו עתה שראות דם, אין לחלק ביניהם. ובלא צורך אין להתיר כלל, כי בדברים כאלו המחמיר קדוש יאמר לו".

יוצא לפי דברי רבי משה, שבבנות קטנות פחות מגיל אחת עשרה, ודאי אין איסור 'קול באשה ערוה' במידה ויאמרו קדיש.

מנהג המקומות שנשים אמרו קדיש

כח. ואכן, בידינו עדויות על מקומות שבהם נהגו נשים אמרו קדיש ואפילו בבית הכנסת.

בכתבי הרב יוסף אליהו הענקין, מגדולי הפוסקים בארה"ב בדור האחרון (ח"ב סימן ד) מובא: "על דבר קדיש, אם נערה יכולה לומר קדיש בבית הכנסת. הנה כבר דיברו בזה באחרונים, ובכל זאת **זוכרני שבילדותי אמרה נערה קדיש לפני האנשים בקהילה של חסידים ויראים**. וידעו כתר שאף קדיש של האנשים, אם אינם ראויים להיות ש"ץ יש לפקפק בו הרבה, שהרי כל האומר קדיש בצבור הוא מעין ש"ץ, וש"ץ צריך שיהא הגון. ובכל זאת מחזיקים ענין הקדיש לדבר הגון, שידוע שאילולי הקדיש היו נמנעים הרבה מללמד את בניהם תפילה ולא היו באים לבית הכנסת, וכשבאים בגלל קדיש מתקרבים מעט ליהדות גם בשאר השנה. ומטעם זה גופא **אין לדחות גם את הנערות, מכיון שזה גורם התקרבות ליהדות**".

יחד עם זאת הוסיף הרב הענקין: "ואמנם **ראוי שתעמוד מאחורי המחיצה**, ושם תתפלל, וגם שם תאמר קדיש. ואם תדחוק ותכנס לפניך מהמחיצה בשעת קדיש, מכיון שמסתמא גם אחרים אומרים קדיש, כי המנהג עכשיו שרבים אומרים קדיש, לא איכפת לך. ובימי האחרונים שדברו בזה, היה המנהג שאחד היה אומר קדיש, ועל כן אין לה לנקבה לעמוד לפני התיבה לומר קדיש, כי כך היה דרך הראשונים שהאחד האומר קדיש היה אומר זה לפני התיבה. ובוודאי שאין ראוי להניח לנערה לבוא לפני התיבה בתור ש"ץ, אפילו בעד קדיש לבד. אבל עכשיו שכל אחד אומר במקומו, ורבים הם האומרים, אין לדחות זה בשתי ידים. וכבר כתבתי שכן שתעמוד אחורי המחיצה".

ונתחדש בדבריו, כי לדעתו טעם האוסרים על אשה לומר קדיש נבע מהמנהג שרווח בזמנם, שאחד היה אומר את הקדיש לפני התיבה. ומכיון שדבר זה אינו יכול להעשות על ידי אשה בשום פנים ואופן, גדרו גדר שנשים לא תאמרנה קדיש בכלל, כדי שזה לא יוביל להיותן ש"ץ בתפילה. ולמעשה, זהו טעם האיסור שכתב בשו"ת תורה לשמה המובא לעיל. אבל בזמנינו, שאין אומרים את הקדיש לפני התיבה, ובדרך כלל אומרים את הקדיש כמה אבילים ביחד, ממילא תוכל גם אשה לומר קדיש **אפילו בבית הכנסת**, ובתנאי שתעשה זאת מאחורי מחיצת העזרת נשים, ואז אין כל חשש.

נכדו של הרב הענקין, הוסיף בשו"ת בני בני (חלק ב סימן ז) שלפי דברי סבו: "סרות תלונוט שאר אחרונים, עיין במטה אפרים בידי קדיש שכתב חלילה להשמיע קולה לרבים באמירת קדיש, עכ"ל. שמייירי לפי מנהגם שרק אחד היה אומר קדיש, ולכן אין לה להשמיע קולה להם בייחוד [ועוד כתב: "ומה שנקט [הגאון מורי זקני] נערה, הוא לאו דוקא, דזיל בתר טעמא. וכן שמעתי מכמה רבנים שבתו של גדול אחד אמרה קדיש על פי הוראת הגאון מורי זקני, והיא היתה מבוגרת. אלא אורחא דמילתא נקט נערה, כי לנשואות אין פנאי לאמר קדיש. וכן במאמר בהפרדס כתב בסתם, שבת יכולה לומר קדיש, ולא חילק. ורק המעשה בקהילה של חסידים ויראים בודאי היה בנערה דווקא, כי אמרה קדיש בתוך עזרת הגברים, מה שאין כן בעזרת הנשים אין חילוק בין נערה לנשואה"]".

גם רבי משה פינשטיין הזכיר בתוך אחת מתשובותיו (שו"ת אגרות משה או"ח ח"ה סימן יב) ש"בכל הדורות נהגו שלפעמים היתה נכנסת אשה עניה **לבית המדרש לקבל צדקה**, או **אבלה לומר קדיש**".

וכן הביא בספר תאריך ישראל (סימן יט) מדברי רבי חיים פנחס שיינברג, ראש ישיבת תורה אור: "שאלתי את הגר"ח פ שיינברג בענין זה, והשיב שיכולה לומר קדיש בעזרת נשים, **וכן זוכר בעצמו שכן היו הנשים עושות**, עכ"ת ד".

ובירחון הדרום (קובץ נז, אלול תשמ"ח) כתב הרב יואל וולולסקי: "לפני כעשרים שנה כשנתעוררה השאלה [האם בנות יאמרו קדיש] באחד הסניפים של יבנה (ארגון הסטודנטים הדתיים בצפון אמריקה), ביקשתי מאחד התלמידים של הגרי"ד סולובייצ'יק, להציג את השאלה לפני הרב. להלן ציטוט מדברים שהשיב לי בכתב: הצגתי את השאלה לפני הרב, וגם שאלתי אם יש נפקא מינה אם איש יאמר את הקדיש יחד איתה, או אם היא תאמר את הקדיש לבד. והוא השיב, **שאין להתנגד בשני המקרים שזה מותר**, עכ"ל. ועוד תלמידים מובהקים הזכירו את עמדתו הנ"ל של הרב, וכן פשט המנהג בהרבה בתי כנסיות שמשמשים בהם חברי הסתדרות הרבנים. והגרי"ד הוסיף, שהוא זוכר כי לפני החורבן באירופה כשהוא היה בוויילנא והתפלל בקלויז של הגר"א, אשה היתה נכנסת מאחור לומר קדיש לאחר תפילת ערבית. ומקרה דומה הזכיר לי אחד מגבאי מנין מיר בברוקלין, שהעיד לפני אחד ממתפללי המנין שהיה מוותיקי ישיבת מיר שנוולד וגדל בוויילנא, שכשבן דודו נפטר ולא השאיר בנים, פסק רבי חיים עוזר גרודז'נסקי לבתו המבוגרת לומר קדיש כל יום בבית הכנסת בוויילנא. וסיפר הרב הנ"ל, שהיה רואה את הבת כל יום נחפזת לבית הכנסת לומר קדיש כפסק הגר"ע. והוסיף עוד אחר מחברי המנין שאביו למד אצל החפץ חיים זצ"ל, שהוא גם פסק כהנ"ל. ורבה של בית וגן כתב לי, שגם הוא שמע שלפני שנים, היו נשים נכנסות לבית הכנסת במאה שערים להגיד קדיש, והרבה זקנים זכרו מקרים דומים. וכך כנראה היה **עמדתם ההלכתית של גאוני ליטא להתיר לנשים לומר קדיש יתום**. וחבל שנשמט כל זכר של פסקי דין הנ"ל בליקוטים של הלכות אבלות שראו אור בשנים האחרונות" [בשולי הדברים רציתי להעיר, כי פלא בעיני שתלמידיו המובהקים של הגרי"ד, לא הביאו הוראה זו בשם רבם, וצ"ע].

לאחרונה [כסלו תש"ע] התפרסם פסק הלכה של הגר"ע יוסף, אשר קבע: "מי שנפטר מן העולם ולא השאיר אחריו בנים לאמירת קדיש לעילוי נשמתו, וזכה שיש לו בנות צדקניות הרוצות לומר קדיש לעילוי נשמתו, יש לאפשר להן לומר קדיש

כאשר מתאסף מנין אנשים בבית לאמירת דברי תורה, או לאחר קריאת תהלים באיזה מקום שיהיה. אבל באולם הגדול של בית הכנסת, אין להנהיג אמירת קדיש על ידי אישה".

כט. להשלמת הנושא, הנני מצרף מאמר מפרי עטו של ידידי, הרב שמחה כהן [מתורגם מאנגלית] בשאלת אמירת קדיש על ידי נשים בבית הכנסת:

בספר פני ברוך (פרק לד' סע' כ) לרב חיים בנימין גולדברג, נכתב בקצרה שלמרות שיש מתירים, רוב רובם של פוסקים הסכימו שאין לבת לומר קדיש, אפילו בביתה הפרטי. הבעיה בגישתו היא שאין הגישה לוקחת בחשבון את פסקי ההלכה של שלשה מרבני אמריקה החשובים ביותר: הרב יוסף אליהו הענקין, הרב משה פיינשטיין, והרב יוסף דב סולובייצ'יק. הרב הנקין כתב: "השאלה לגבי אמירת קדיש ע"י בת קשורה לרמת שמירת המצוות של הבת. אם היא שומרת שבת, כשרות, וטהרות המשפחה, אזי מותר לה לומר קדיש בעזרת נשים כשגברים אומרים קדיש בביהכ"נ". לאחר הרב הנקין, הפוסק המרכזי של יהדות ארה"ב היה הרב משה פיינשטיין. לאחר פטירתו, הודפס תשובה בשמו העוסקת בדיני מחיצה (אגרות משה או"ח ח"ה סימן ה) בה נכתב: לאורך כל הדורות, המנהג הפשוט היה שאשה עניה תהיה בתוך בית המדרש על מנת לקבץ נדבות לצדקה, או כאבלה האומרת קדיש. הרב פיינשטיין כתב, שצריך מחיצה אפילו לצורך אישה אחת בלבד, כל שהיא נוכחת באורך קבוע, עיי"ש. מבואר מתוך דבריו, שהרב פיינשטיין ראה אמירת קדיש על ידי אישה כמנהג מקובל ונכון.

עבור אלפי תלמידיו, פסק הלכה של הרב יוסף דב סולובייצ'יק היוו מילה אחרונה בפסק הלכה. מובא בשמו של הרב סולובייצ'יק, שהורה להיתר בעניין אמירת קדיש על ידי נשים בבית הכנסת (הובא במכתבו של יואל ולווסקי בירחון הדרום).

לאור הדעות הנ"ל של גדולי ההלכה שבארה"ב, בודאי שלמקילים בנושא זה יש על מי לסמוך, למרות דעת רוב הפוסקים הקדמונים לאיסורא.

ראוי גם לבאר קצת את הטעמים לאיסור ולהיתר. בספרו הנ"ל, הרב גולדברג מציין את דברי הפתחי תשובה (יו"ד סימן שעו ס"ק ג), שמביא את דעת החוות יאיר (סימן רכב) לאסור אמירת קדיש על ידי נשים. החוות יאיר נשאל בעניין מי שצויה על בתו לומר קדיש לאחר מותו. בתשובתו כותב החוו"י שמעיקר הדין, עליה לומר קדיש, כי יש בזה עילוי לנשמת המת. אמנם, הוא ממשיך לומר שכיון שיש חשש להיחלשות של מנהגי ישראל, והואיל והדבר נעשה בפומבי, לכן יש למחות בדבר. נמצא מבואר שאין באמירת קדיש על ידי נשים שום בעיה הלכתית מעיקר הדין, וכל האיסור הוא גזירה שמא ייגרם היחלשות של מנהגי ישראל, כמין "סייג לתורה".

ויש לציין שדברי הפתחי תשובה בשם החוות יאיר אינם בדקדוק.

כשמעיינים במקור, רואים ראשית כל, שכל חכמי אמשטרדם לא חששו לאפשר לאשה לומר קדיש, כמבואר שם שחכמי המקום לא מחו בדבר [של הקהלת מנין אנשים ללמוד תורה בבית הנפטר, ואמירת קדיש על ידי בתו בתום הלימוד].

החוות יאיר גם כתב, שיש למנוע מאנשים "לבנות במה לעצמם לפי רצונותיהם, ובזה ללעוג על דינים דרבנן". והשאלה היא, מה גרם לחשש זה.

יתכן שהרבה טעו בחשש של החוות יאיר. הבעיה, נראה לומר, לא היתה עצם אמירת הקדיש על ידי אשה במנין, אלא במקרה מסוים של מנין אנשים הלומדים תורה בבית פרטי, ואמירת קדיש אחרי הלימוד על ידי אישה. הבקשה היא לא שגרתית. יש בה צד של זלזול: ההוראה הייתה שבמקום לבוא למנינים קבועים בבית הכנסת ולומר שם קדיש, תאמר הבת קדיש בביתה, לאחר סדר לימוד. בזה יש זלזול במנהגי ישראל, ולכך הורה החוות יאיר שראוי למחות בו.

אמנם, אילו היה מדובר באשה הבאה במנין קבוע בבית הכנסת ואומרת שם קדיש, אזי יתכן מאד שהחוות יאיר לא היה מוחה באמירת קדיש, וכמו שכתב שיש בזה משום קידוש השם, ומשום עילוי לנשמת המת. ונראה שמה שאשה אומרת קדיש בבית הכנסת אין בזה משום זלזול במנהגי ישראל, ואדרבה, חיזוק ואישור למנהגי ישראל של תפילה בציבור ואמירת קדיש לאחר התפילה. בר מיניה, יתכן שהיה המנהג הנודע של נשים לומר קדיש בבית הכנסת [כפי ששמע מדברי האגרות משה הנ"ל].

סוף דבר, נלע"ד שאשה הרוצה להתפלל במנין קבוע ולומר קדיש, יש לעודד אותה לכך במי שהולכת בדרכי אבותינו, ולא כמי שבאה לחדש מנהג שלא שמענו ולא ראינו. אמירת קדיש מעוררת תחושה של כבוד כלפי קרובים אהובים. לא כל אשה מחפשת זאת; אך יש לנהוג באותן נשים שכן מבקשות לומר קדיש בכבוד הראוי להן. עד כאן דברי הרב שמחה כהן.

* * *

ל. לסיכום: נחלקו הדעות האם נשים אומרות קדיש בכלל, ובפרט, אם תאמרנה קדיש בבית הכנסת, וכפי שכתב בקצרה בספר גשר החיים (פרק ל סעיף ח אות ה) וז"ל: "עיקר תועלת הקדיש הוא באמירת הבן על אביו ואמו [כמסופר

בהמעשה דרבי עקיבא, וכדאמרו חז"ל (סנהדרין קד). ברא מזכי אבא]. ואם לא השאיר בן אלא בת, אם היא קטנה [פחות מגיל י"ב] יש מקומות הרבה שמרשים לה לומר קדיש בבית הכנסת אחר עלינו ואחר שיר של יום או קודם ברוך שאמר, ויש מרשים לה לומר אפילו הקדיש אחר אין כאלוקינו, אלא שאת ה'ברכו' אומר גבר. ויש מקומות שאין מרשים לה כלל לומר בבית הכנסת, בלתי אם יש מנין בביתה תוכל לומר שם הקדיש, ובת גדולה לא מרשים בכל אופן לומר קדיש בבית הכנסת".

והנה **בפרק א'** נתבאר בגדרו של **הקדיש יתום** הנאמר לאחר סיום התפילה, שיש להסתפק האם הוא נחשב **חלק מהתפילה**, ויש עליו שם תפילה. או **שאינו חלק מהתפילה**, אלא תקנת חכמים **שקבעו לאומרו בסוף התפילה** וצירפוה לתפילה, אבל אין לו דין תפילה. ונתבאר שם פרטים רבים בדיני קדיש, התלויים בשורשם בספק זה.

יתכן שגם חילוקי הדעות והמנהגים האם נשים אומרות קדיש יתום, או לא - תלויים בספק זה.

אם הקדיש יתום נחשב **חלק מהתפילה**, ויש עליו שם תפילה, נראה שנשים לא יאמרו קדיש, מכיון שהוא חלק מהתפילה, ואז יש מקום לחשש המבואר לעיל בדברי שו"ת תורה לשמה "דהשתא ילמדו בזה שתאמר קדיש גם בתפילה, שהוא קדיש דחיובא ותפטור את האנשים השומעים". כלומר, אם קדיש יתום שהוא **חלק מהתפילה** יאמרו נשים, יבואו לטעות שנשים רשאיות לומר גם את הקדיש שבתוך התפילה כש"ץ, דבר שכמובן לא יתכן [ואף שקטנים אומרים קדיש יתום הגם שהוא חלק מהתפילה, ולא חוששים למכשול שיבוא להיות גם ש"ץ, חילוק יש ביניהם, כי קטן סופו להגדיל ולהיות ראוי לש"ץ, אך נשים לעולם לא יוכלו להיות ש"ץ]. אולם אם קדיש יתום **אינו חלק מהתפילה**, מסתבר שאין כל מניעה שגם נשים יאמרו אותו, וכמו שהן יכולות לומר תהלים או כל תפילה אחרת, ואין כל חשש לטעות ולמכשול.

פרק ד

קדיש דרבנן

לא. בגמרא (סוטה מט, א) מובא: "אמר רבא [מיום שחרב בית המקדש] בכל יום יום מרובה קללתו משל חבירו, ואלא עלמא אמאי קא מקיים [מאחר שהקללה הולכת תמיד ורבה, רש"י] אקדושה דסידרא ואיהא שמיה רבא דאגדתא". ופרש"י: "יהא שמיה רבה מברך **שעונים אחר הגדה**, שהדרשן דורש ברבים בכל שבת היו נוהגים כך ושם היו נקבצים כל העם לשמוע לפי שאינו יום של מלאכה, ויש כאן תורה וקידוש השם". ומבואר בגמרא ש"העולם עומד" בזכות אמירת "אמן יהא שמיה רבא" על הקדיש הנאמר לאחר לימוד דברי אגדה. אמנם לא נתבאר מהו קדיש זה, האם הכוונה לקדיש יתום, או לקדיש 'דרבנן'.

והנה 'קדיש דרבנן' הוא הקדיש הנאמר לאחר לימוד תורה שבעל פה, כמפורש בדברי הרמב"ם (סדר התפילות) וז"ל: "קדיש דרבנן, כל עשרה מישראל או יותר שעוסקין בתלמוד תורה שעל פה, ואפילו במדרשות או בהגדות, כשהן מסיימים אומר אחד מהן קדיש בנוסח זה: יתגדל ויתקדש שמיה רבא דעתיד לחדתא עלמא ולאחייא מתייא עד ונחמתא דאמירן בעלמא ואמרו אמן, על רבנן ועל תלמידיהון וכו', וזהו הנקרא קדיש דרבנן".

והדברים צריכים ביאור. ראשית, משמע שכל 'קדיש דרבנן' שצריך לומר לאחר לימוד תורה שבעל פה הוא בנוסח "בעלמא דעתיד לחדתא", והלוא פוק חזי מאי עמא דבר, ובזמנינו לא אומרים את הנוסח הזה ב'קדיש דרבנן' לאחר לימוד תורה שבעל פה, אלא רק בקדיש הנאמר בבית החיים לאחר הקבורה, וכפי שהובא בשו"ע (יו"ד סי' שעו סע' ד) "עכשיו נוהגים שאחר שנגמר סתימת הקבר מעפר (או לאחר שהפך האבל פניו מן המת). חולצים מנעל וסנדל ומרחיקים מעט מבית הקברות, ואומרים קדיש דהוא עתיד לחדתא עלמא".

וכמו כן אומרים "קדיש דהוא עתיד לחדתא עלמא", בסיום מסכת, וכפי שכתב המהר"ם מינץ (סימן קיט; הובא בש"ך יו"ד סימן רמו ס"ק כז) וז"ל: "כשבא לסוף מסכתא ישייר מעט בסוף עד שעת הכושר, יומא דראוי לתן סעודה נאה לכבוד התורה ותלמידיהון, ואז ראוי לקבץ כל הקהל. וכן טוב לחזור אחר מנין לומר קדיש, ואחר סיומו יאמר עשרה בני רב פפא, ואחר כך יאמר קדיש אם יש מנין. ויש אומרים קדיש דרבנן, אך **אותו קדיש אינו מצוי בינינו**, לכן ברוב פעמים לא שמעתי לומר רק שלנו בלא לתקבל" [והטעם מדוע דווקא בסיום מסכת אומרים "דעתיד לחדתא ולאחאה מיתייא" כתב בספר פעמון זהב (נדפס מגנוזות בקובץ מוריה, שנה ה' גליון א-ג) "קדיש דרבנן אומרים אותו אחר הקריאה בתורה שבעל פה, לפי שכשמזכירים שמות החכמים ר' פלוני אומר, שפתותיהם דובבות, הה"ד דובב שפתי ישנים, והן אומרים שמא היא עת תחיית המתים. ולכך אנו אומרים אחר הקריאה דעתיד לחדתא עלמא ולאחאה מיתייא, כדי לקרר דעתם". ורבי ראובן מרגליות כתב טעם אחר, על פי דברי הרמב"ן (תורת האדם, שער האבל אות מח) "ואין אומרים בעלמא דהוא עתיד לחדתא אלא על תלמיד הדרשן. וטעמא דמילתא שאין מזכירין עולם חדש אלא למי שמעשיו מוכיחים עליו שהוא בן תחיית המתים וכן העולם הבא, אבל לסתם בני אדם לא". ולכן בסיום מסכתא שטל תורה מחייהו (עי' כתובות קיא, ב) וכל השונה הלכות בכל יום מובטח לו שהוא בן עולם הבא (סוף מסכת נדה עג, א) אומרים בעלמא דעתיד לחדתא, עכ"ל].

ואם כן, המציאות כיום היא, ש'קדיש דרבנן' הוא הקדיש שמוסיפים בו 'על ישראל ועל רבנן' בלבד, ואילו את הנוסח הנוסף "בעלמא דעתיד לחדתא", נהוג לומר רק בבית החיים או בסיום מסכת. ואילו מדברי הרמב"ם משמע, שכל 'קדיש דרבנן' שצריך לומר לאחר לימוד תורה שבעל פה הוא בנוסח "בעלמא דעתיד לחדתא", וצ"ע.

לב. ביותר פלא, שבדברי הטור ושו"ע לא הוזכרה ההלכה לומר 'קדיש דרבנן' לאחר לימוד תורה שבעל פה.

דין זה מובא במג"א (או"ח סימן נד ס"ק ג) שכתב: "כתב באר שבע (דף ס"ה ע"ד) בענין קדיש דרבנן כתב הרמב"ם סוף פרקי אבות שאין אומרים אותם כי אם על ההגדה, ולכן אומרים אחר הפרקים אר"ח וכו' כדי לומר קדיש עליו. אמנם בחיבורו כתב לאומרו על כל תורה שבעל פה, עכ"ל ב"ש. וז"ל הרמב"ם סוף ספר אהבה, כל עשרה שעוסקים בתלמוד תורה שבעל פה אפילו במדרשות או בהגדות אומרים קדיש דרבנן. ובטור (סימן רטו) כתוב, שהתינוקות של בית רבן אחר שלמדו נפטרים ואומרים קדיש. אבל בלקוטי פרדס כתוב וז"ל, **כשהצבור אומרים פסוק או משנה צריך לומר קדיש**, לפיכך אומרים קדיש אחר פסוקי דזמרה, ואף אחר משנה כגון במה מדליקין, ואומר בסיומן אמר רבי אלעזר אמר רבי חנינא דהיינו כקריאת התורה כדי לקדש, שאין מקדישין אלא בסיום הפסוק או דרשת הפסוק, עכ"ל. ואם כן יש לומר, שגם כוונת הרמב"ם בחבורו לומר הגדה אחר תורה שבעל פה, ולומר אחר כך קדיש כי היכי דלא תקשי דידיה אדידיה. וכן מנהג כל ישראל אחר פרקים ואין כאלהינו ובמה מדליקין אומרים הגדת אמר רבי אלעזר אמר רבי תלמיד חכם כו', אם כן כשלומדים משניות יש לומר הגדה אחריו כדי לומר קדיש".

דברי המג"א הובאו בקצרה במשנה ברורה (סי' נד ס"ק ט) "אחר שלמד איזה ענין מתורה שבעל פה יוכל לומר קדיש דרבנן, ועיין במג"א שמסיק דדוקא אם אמר אחר זה על כל פנים מקצת דבר אגדה, ואז יוכל לומר הקדיש דרבנן. כי עיקר הקדיש זה נתקן על דבר אגדה", [בפירוש עמק ברכה על הסיודור (עמ' קלח) הוסיף בביאור לקוטי הפרדס: "מקודם לא היו נוהגים לומר קדיש, לא על הפסוקים ולא על המשניות וההלכות, רק על האגדות. ולכך היה נקרא סתמא [בגמרא בסוטה] 'הא שמיה רבא דאגדתא'. ואחר כך הנהיגו לאומרו גם על הפסוקים שאומרים ושקוראים בציבור ברוב עם ועל התפילה, לרוב חשיבותו, ולא על המשניות וההלכות, לפי שדרך לשנותם שלא ברב עם. ולכך אפילו אם שונים בציבור, לא נהגו בו. ולפי שכל דבר הנאמר בצבור נכון לומר אחריו קדיש, הנהיגו אחרונים לומר דרשת פסוקים אחר המשנה, כדי שנתחייב לומר עליו קדיש. כך נראה פירוש דברי הליקוטי פרדס"].

לג. נחלקו הפוסקים, האם רק מי שהשתתף בלימוד יכול לומר אחריו קדיש דרבנן.

במשנה ברורה (נד ס"ק ט) מפורש כי "אפילו מי שלא למד, יכול גם כן לומר הקדיש, כמו בפריסת שמע לקמן בסימן ס"ט". וחזר על דבריו בביאור הלכה (סימן קנה סע' א ד"ה ויקבע) וז"ל: "עוד כתבו, דלענין אמירת הקדיש אין מעכב שילמדו דווקא בעשרה, דאפילו אחד או שנים שלמדו יוכלו לומר קדיש רק שיהיו עשרה בבית הכנסת. וגם דאפילו איש אחר שלא למד יוכל לומר הקדיש".

אולם לדעת הרב הענקין (כתבים, ח"א, עיקרי דינים ומנהגי בית הכנסת) רצוי שדווקא אחד מן הלומדים יאמר את הקדיש: "וגם לענ"ד יש קפידא שיאמר קדיש דרבנן אחד מהלומדים, ולא מעמא דארעא, כי כשם שקבעה תורה הברכה לישראל מפי הכהנים, ולעומת זה נתחייבו ישראל לכהנים ליתן להם מתנות כהונה - אבל לא להיפטר בברכה תמורת הברכה, וכן בת"ח בזמן הזה שלהרמב"ם הם בבחינת כהנים, הם צריכים לברך את ישראל, לא בנשיאת כפים שבזה עובר בעשה, עי' שבת קיט, ובתוספות שם. אבל ישראל צריכים להחזיק בידם למען יחזיקו בתורת ה', ולא לברכם".

ואילו בשו"ת אגרות משה (יו"ד ח"ד סימן סא) כתב, שיש להבדיל בין קדיש דרבנן שנאמר על דברי תורה **כחלק מסדר תפילה**, שרשאי האבל לאומרו גם אם לא שנה פרק זה, ובין קדיש דרבנן שנאמר לאחר **לימוד שאינו מסדר התפילה** [שיעור תורה וכדומה], שאם לא למד עמהם, אינו יכול לומר את הקדיש: "בענין אמירת קדיש דרבנן. הנה על אמירת במה מדליקין שהוא מדברים שכל הציבור אומרים, וכן פרקי אבות במקומות שכל הציבור אומרים זה, ואפילו פרק איזהו מקומן שאומרים קודם התפילה, אף שהרבה מתאחרים לבא וממילא אין אומרים זה, מכל מקום כיון שאם היו כאן היו גם כן אומרים - **שייך להחשיבם מלימודי הציבור**. שלכן כיון שהוא מהציבור, שגם הוא לומד עמהם כשהיה כאן, והיה בידו ללמוד עמהם, שייך להחשיב לימודם גם אליו, ויש לו לומר קדיש אף שנזדמן שהוא לא למד עמהם. וכן הוא גם באמירת אין כאלקינו ופטום הקטורת שאומרים בשבת, ובאלו בתי כנסיות שאומרים בכל יום, שיכול, וממילא גם צריך לומר כשהוא אבל על אביו ואמו.

אבל **בלימוד שלא שייך לציבור**, אף שנתקבצו חבורה שלומדים ביחד, כמו חברה שלומדים פרק משניות וחברה ש"ס שלומדים בחבורה דף גמרא בכל יום או אלו הלומדים בכל שבת, **היה מסתבר שאם לא למד עמהם אין לו לומר קדיש**, מאחר דלא שייך ללימודם והוא עצמו הא לא למד. ואלו שגם כן למדו, ואף שרק שמעו מפי מגיד המשניות ודף הגמרא לפנייהם, אף שלא הבינו הרבה דברים, ואף שלא שמעו כל הדברים, יכולים לומר קדיש, שליכא שיעור למידת ההשתתפות בלימוד לענין זה. וכשעושים כראוי, שהוא מסיימים בדבר אגדה כמתני' דר' חנניה בן עקשיא וברייתא דכל השונה הלכות, שזה מבינים ודאי, יכולים לומר קדיש".

ובזה נועצים אנו את ראשית הדברים בסופם. וכפי שנתבאר לעיל שיש להבדיל בין **הקדישים שבתוך התפילה**, שהם חלק מגוף התפילה, לבין קדיש יתום שאינו **חלק מגוף התפילה** אלא **נתקן כהוספה לתפילה**, ונפקא מינה לנדונים

המבוארים לעיל. כך גם בקדיש דרבנן יש להבדיל בין קדיש דרבנן שנקבע **כחלק מסדר התפילה**, לבין קדיש דרבנן שנאמר לאחר לימוד תורה שבעל פה, שאינו **חלק מסדר התפילה**. ונפקא מינה, שאת הקדיש דרבנן הנאמר על דברי תורה שהם **חלק מסדר תפילה** [כגון הקדיש שנאמר לאחר אין כאלהינו ולאחר במה מדליקין] רשאי לומר גם מי שלא למד פרקים אלו, לעומת קדיש דרבנן שנאמר לאחר לימוד שיעור תורה או דרשה, אשר אינו חלק מסדר התפילה, שאין רשאי לאומרו אלא מי שהשתתף בלימוד.

* * *

לד. לעיל [אות א] נשאלה השאלה, האם מי שהחסיר לומר קדיש יתום יכול לומר במקומו קדיש דרבנן. ושורש הספק, האם קדיש יתום וקדיש דרבנן שווים במהותם, וממילא ניתן להשלים את אמירת הקדיש יתום החסר על ידי אמירת קדיש דרבנן. או ששני הקדישים שונים במהותם ואי אפשר לומר קדיש אחד במקום הקדיש השני.

והנה לעיל [אות ז] נתבאר שלפי הרמ"א, 'קדיש בתרא' הוא הקדיש שנאמר אחרי עלינו, ואילו לדעת האריז"ל זהו הקדיש דרבנן שנאמר אחרי אין כאלוקינו. וביאר בשו"ת שבט הלוי (ח"ח סימן רנב) כי בדווקא נקט הרמ"א שאומרים היתומים קדיש שאחר עלינו: "ואשר שאל בענין הנ"ל מאי טעמא של עלינו יותר מעולה מקדיש של שיר יום, דעל שניהם עונים אמן יהא שמיה רבא. המקום גורם סיום התפלה גמר תיקון, והסתלקות האורות שיוחשב יותר". [ואף שבנוסח אשכנז אומרים שיר של יום אחר עלינו מ"מ עלינו הוא סיום התפילה, כמו כשכתב בספר הליכות שלמה, פרק יא הערה יח]. ובכך החיים (סימן נה סע' כ) הביא מדברי שער הכוונות כי **הקדיש דרבנן שאחר אין כאלוקינו**, הוא הקדיש המסוגל ביותר לעליית הנשמה של המתים: "והענין הוא שהקדיש הזה הוא בעולם העשיה שהם בחוש המיתה כדי להעלות כל הנשמות והנפשות בסוד תחיית המתים וע"כ אומרים אותו היתומים על מיתת אב ואם, עכ"ל. נמצא לפי דברי הרב ז"ל קדיש המועיל לנשמת המת הוא דוקא קדיש בתרא".

ולפי זה יוצא, שהן לדברי הרמ"א שיעקר התקנה היתה לומר את הקדיש שאחר עלינו לשבח, והן לדעת האריז"ל שתקנו לומר את הקדיש דרבנן שאחר אין כאלוקינו - הקדישים האלו **בדווקא** הם המסוגלים ביותר לעילוי נשמת המתים. ואף שכיום רווח המנהג שהיתומים אומרים את כל הקדישים, כפי ששמע מדברי המהרי"ל [לעיל אות ה], יתכן שיש להקפיד לומר את הקדישים האלו, ולא ניתן יהיה להשלימם בקדישים אחרים.

ונראה לדון בדברים לפי המבואר לעיל בגדרו של קדיש יתום, שיש להסתפק אם הוא **חלק מגוף התפילה**, או לא. וכן נתבאר לעיל, שגם **בקדיש דרבנן** יש להבדיל בין קדיש דרבנן, שנאמר לאחר אין כאלהינו ולאחר במה מדליקין, שנקבע **כחלק מסדר התפילה**. לבין קדיש דרבנן שנאמר לאחר לימוד שיעור תורה או דרשה, אשר אינו חלק מסדר התפילה.

ולפי זה יוצא, שהתשובה לשאלה האם קדיש יתום וקדיש דרבנן שווים במהותם, וממילא ניתן להשלים את אמירת הקדיש יתום החסר על ידי אמירת קדיש דרבנן, היא שתלוי באיזה קדיש מדובר. כאשר שני הקדישים שונים במהותם, כגון קדיש שהוא **חלק מהתפילה**, וקדיש דרבנן שנאמר לאחר לימוד שיעור תורה או דרשה, אשר אינו חלק מסדר התפילה – ודאי שלא יוכל להשלים אמירת קדיש אחד בשני. אבל כאשר מדובר בקדיש דרבנן שנאמר לאחר אין כאלהינו ולאחר במה מדליקין, שנקבע **כחלק מסדר התפילה**, יתכן שיוכל להשלים את אמירת הקדיש יתום החסר על ידי אמירת קדיש דרבנן.

לסיום, יש לציין לדברי הגר"ע יוסף בספר חזון עובדיה (ח"א עמ' שנט) בשם שו"ת בנימין זאב (סי' רא) שכתב: "אם הבן האומר קדיש נוסע למרחקים בשביל פרנסתו, ושם אין מנין, טוב שישכור אחר במקומו לומר קדיש, ששלוחו של אדם כמותו".

פרק ה

קדיש יתום קודם ברוך שאמר

לה. להשלמת היריעה בנושא הקדיש, הנני מצרף שני מכתבים שקיבלתי במענה לשאלה, מדוע לפי נוסח אשכנז נהגו לומר קדיש יתום לאחר אמירת "מזמור שיר חנוכת הבית", קודם ברוך שאמר:

הרב ישראל פסח פיינהנדלר

מחבר שו"ת אבני ישפה

רוממה, ירושלים

ט"ו מנחם אב, תשס"ט

לכבוד ידידי היקר והחשוב הרב צבי רייזמן שליט"א, לוס אנג'לס יצ"ו

שלו' וישע רב

בענין מה ששאלת למה נאמר קדיש אחר מזמור שיר חנוכת הבית לדוד ולפני ברוך שאמר, שלא מובן למה דוקא במקום הזה לומר קדיש.

וחשבתי שזה ברור שכאשר מתחילים לומר ברוך שאמר הוא ענין חדש לגמרי, שהרי ברוך שאמר היא הברכה לפני פסוקי דזמרה וישתבח היא הברכה האחרונה אחר פסוקי דזמרה וכמו שכתב המ"ב סי' נ"א ס"ק ו'. אבל מזמור שיר חנוכת הבית לא נבחר להיות בפסוקי דזמרה ולכן הוא נאמר לפני ברוך שאמר ולקמן נביא טעם למה הוא מחוץ לפסוקי דזמרה. אבל כיון שמתחילין דבר חדש של פסוקי דזמרה, ממילא חייבים לסיים הדבר הקודם ולומר קדיש.

וכן מצאנו בכמה מקומות שמסיימים דבר בקדיש, וכמו לפני תפילת י"ח בערבית וכדברי המ"ב סי' רל"ו ס"ק ה' שפעם היו מסיימים התפילה בקדיש זה ולא אומרים תפילת י"ח, או אחר קריאת התורה. וכן כתב בשו"ת אגרות משה אורח חיים חלק א סימן קא וז"ל: והנה מצד קריאת הפסוקים לא היו מתקנים לומר קדיש דהיה סגי בהקדיש שאומרים אחר אשרי ויהיה קאי על כל הפסוקים שקראו קודם, ורק על קריאת התורה שמדין למוד תקנו קדיש בפני עצמה משום חשיבות מצות הלמוד או משום שהוא ענין אחר לגמרי. וזה שאומרים קדיש אף אחר קריאת ר"ח וחנוכה ופורים ותענית משום שגם בהו נעשה גם דין למוד כדבארתי, עכ"ל.

ואף שבמקומות האלה הקדיש הוא חצי קדיש, יש לומר ששם הוא קדיש שנהפך להיות חמו חלק מן התפילה כי הוא גם באמצע התפילה, ולכן הוא חצי קדיש, אבל כאן שהוא לפני התפילה אז הוא קדיש יתום שענינו אמירת פסוקים ולא חלק מן התפילה כמו חצי קדיש.

וקדיש של מזמור שיר חנוכת הבית מופיע בבאור הלכה סי' קל"ב ד"ה קונטרס.

אבל עיקר השאלה היא למה כל פסוקי דזמרה נאמרים אחר ברוך שאמר ורק מזמור שיר חנוכת הבית שאף הוא מספר תהילים וכמו כל פסוקי דזמרה נאמר בלי ברכת ברוך שאמר ולפני פסוקי דזמרה. וכבר בארנו שבגלל המצב הזה חייבים לומר קדיש, אבל השאלה היא למה עשו התפילה בצורה כזאת.

ומצאתי בספר ערוך השולחן סי' נ' סע' ד' שכתב וז"ל: וטעם אמירת פסוקים אלו דמזמור שיר חנוכת אמר שלמה בשעה שהכניס הארון לבית הקה"ק ולא נענה עד שהזכיר זכות דוד כדאיתא בשבת ל' א' ולפי שכל פסוקי דזמרה הם פסוקי דוד המלך לפיכך הקדימו מקודם מזמור זה שבו נגלה צדקתו ולא הכניסוהו תוך פסוקי דזמרה, נ"ל עכ"ל.

הרי לנו הסבר נפלא, שהסיבה שאומרים מזמור זה הוא לגלות לנו גודל הזכות של דוד המלך שבזכותו נכנס הארון לקודש הקדשים בבנין בית המקדש. ואם כן הרי זו הקדמה לפסוקי דזמרה, שנזכור בזמן אמירתם שהם כולם דברי דוד המלך שהוא חיבר אותם, ויש לו כזאת זכות שנכנס הארון לקודש הקדשים, ולכן נבין מה זה פסוקי דזמרה. אבל כיון שהוא צריך להאמר מחוץ לפסוקי דזמרה שאינו כלול בה אלא הקדמה, שפיר חייבים לומר הקדיש לפניו.

ואסיים בברכה רבה

ישראל פסח פיינהנדלר

• • •

רבי משה חפוטא

רב ק"ק דעת תורה, לוס אנג'לס

בס"ד ט"ו באב תשס"ט

כבוד ידידי הגביר המרומם רודף צדקה וחסד

מוקיר רבנן ואיהו גופיה צורבא דרבנן, הרה"ג צבי רייזמן שליט"א

מח"ס רץ כצבי, לוס אנג'לס

אחדשה"ט וש"ת וב"ב לאוי"ט,

עשות רצון צדיק, ששאלתם מדוע יש נוסחאות אשכנז הנוהגים לומר קדיש יתום יהא שלמא רבא קודם ברוך שאמר והרי כבר אמרו קדיש דרבנן על ישראל לאחר שסיימו אמירת הקרבנות. ונר' לומר לפי דאיתא בשו"ע או"ח סי' קל"ב ה"ב דאסור לאדם לצאת מביהכ"נ קודם קדושה דסידרא ע"פ מה שתיקן רב עמרם גאון, וכדאיתא בסוף סוטה דהעולם מתקיים ע"ז, ולכן אין לזלזל בזה וכמבואר בב"י עה"ט. וגם איתא בשו"ע סי' כ"ה הלכה י"ג דנהגו העולם שלא לחלוץ תפילין עד קדושת ובא לציון, ועוד כתב שם הרמ"א דיש מי שכתב על צד הקבלה שאין לחלוץ תפילין קודם שיאמר בהם ג' קדושות וד' קדישים, ויעוי"ש באחרונים שהגיהו ד' קדושות וג' קדישים, ומנאום שהוא קדיש קודם ישתבח וחצי קדיש אחר תפילת י"ח וקדיש שלם אחר ובא לציון, ובמט"מ ובפרמ"ג כתבו דטוב שלא לחלוץ עד אחר קדיש יתום של עלינו

לשבח. וכתב עוד המט"מ עמוד העבודה סי' ז' בשם מהר"י ורבותיו שהיו חולצים אותם אחר קדושה משום שצריכין גוף נקי, עיי"ש, וכ"כ המ"א, עיי"ש. ועיין שביאר המ"א שכל א' יחלוץ לפי שבדק את גופו שיכול לעמוד בנקיות.

והנה לפ"ז ביארתי כמה פעמים המנהג של הספרדים דיש מורידין התפילין כשאומרים קוה אין כאלו' ופיטום הקטורת משום דכבר יצאו ידי חובה בהיות התפילין עליהם בהקדושות והקדישים, ולא יכולין לשמור עצמן בנקיות ובכוונה הראויה לתפילין. ויש מדקדקין ללמוד עם התפילין ולפי שמדדו בעצמן שיכולים לעמוד בזה, ובגמ' איתא הכי דמי חילול ה' אר"י כגון אנא דשקילנא ד' אמות בלא תפילין, וכלו' כ"א לפי עניינו. (ועוד ביארתי דכיון שכבר היו עם תפילין באמירת הקטורת לפני התפילה שוב א"צ להיות עם תפילין בפיטום הקטורת שלאחר התפילה).

והנה לפ"ז מבואר דלא יש לחלוץ התפילין קודם הקדישים, ולפי המקובלים אומרים קדיש להפסיק בין העולמות, ולכן לאחר הקרבנות שעניינם עולם העשיה אומרים קדיש ומשם עולים לעולם היצירה, ולאחר ישתבח אומרים קדיש ואח"כ עולים לעולם הבריאה ביוצר אור, אבל כדי לסמוך גאולה לתפילה לא יש קדיש להבדיל לעולם האצילות דצריכין לסמוך גאולה לתפילה גם ע"פ הסוד. וכן כשמסיים התפילה וחוזר העולמות אומרים אחר החזרה, ואחר אשרי ובא לציון, ואחר שיר של יום קודם עלינו לשבח. ואולם העיקר שיהיה עם התפילין ג' קדישים או ד' קדישים כמבואר בפוסקים, וכן צריך להיות עמהם עד לאחר אשרי ובא לציון.

והנה לפ"ז שפיר מיושב השאלה ששאלתם, דכיון שרוצין הקהל לענות על ד' קדישים ותפילין על ראשם ותפילין בזרועותיהן, ונוהגים כהרב מט"מ דחולצין אותם לאחר הקדושה, ולכן הוסיפו קדיש א' אחרי מזמור שיר חנוכת הבית כדי שיוכלו לחלוץ תפילין מיד אחרי קדושת ובא לציון, וכבר יש בידם ד' קדישים, הא' לאחר קרבנות שלפני התפילה, שני לאחר מזמור שיר חנוכת הבית, שלישי לאחר ישתבח, ורביעי אחר שמו"ע וחזרת הש"ץ, וכשמסיימין הקדושה מיד חולצין התפילין ולפי שלא יכולין לשמור גופם בנקיות וכן בעי' נקיות המחשבה, ואולי גם מפני הממהרין למלאכתן תיקנו להם הקדיש קודם, והרויחו בזה שיחלצו התפילין אחר הקדושה של ובא לציון ולא יצטרכו להמתין עם התפילין עד אחר הקדיש. ע"כ לענ"ד.

בברכת התורה באהבה

ע"ה משה חפוטא ס"ט

ח"פ ק"ק דעת תורה, לוס אנג'לס

Category:

- [רץ כצבי אבלות](#)